

ніколи не втратить надії в воскресення Вітчизни. А чи ж оцінено цю посвяту?

Ідучи з дорученням до Києва ми з сотником Трохименком за дозволом полк. Сушка розмістилися в тому вагоні, де перебував штаб смелону. Тут і справді були всі ознаки штабу. Кілька телефонів утримувало зв'язок з усіма вагонами, стояли столи на них військові мапи та інші аксесуари походу. Серед старшин панував гарний, веселий настрій. Більшість була при зброї. Коли я увійшов до вагону вразив мене святочний настрій, перемішаний з зовнішньою безтурботністю, веселим гаміром та дотепами й жартами, що сипались наче під час звичайніської застави. Лише по зосередкованому вигляді й заклопотаних очах полк. Сушка міг я відчувати те велике діло, на котре здійснювалось цих тріста людей Він перший ніс безмежну відповідальність та успіх розпочатого діла повстання. Обличчя його то хмурилось і приймало вираз закам'янілої впертості, то віддавало ласкавість та отвертість, а блискучі ічі світилися наче у дитини. Діло, на котре осмілились ці "лицарі абсурду", як то називав себе і своїх товаришів Січових Стрільців у розпучі розчарування В. Кучабський, було надлюдські сили великим.

Як раз була північ часу, коли "каски" Січових Стрілців полк. Сушка замаячили серед слабенького освітлення ст. Фастів. Без жадного стрілу, без каплі крові, було здобуто цей другий, після Білої Церкви, пункт на шляху підступу до Києва. В цей момент відходив останній пасажирський потяг, з котрим ми з сотн. Трохименком і виїхали на Київ. В вагоні було тихо й сонно. Рідко хто з подорожних догадувався про те, що сталося. Тихо покотився потяг і залягла ще більша тиша. Тільки де-не-де чути було тиху розмову пасажирів про звичайнісінькі справи, незручностей їзди, дорожнечу, та непевний час.

Сонно було й на всіх станціях. Жадних однак початку особливих подій! А коли потяг підійшов до Києва, одразуж стало помітно нервовість, неспокій та напруження. Біганина, галас, викрики - змішувалося й зраджувало тривогу. Як іскра електрична перелетіла іскра про перевірку документів. Кождий зрозумів, що сталось щось непевного й відповідно приготувався. Перевіряли всіх, особливо ж стежили за підозрілими особами. Господарювали, звичайно доброволці - в золотих погонах і з царськими кокардами. Трудно списати глибшу обурення, коли Німець прозв'язав "виселенням за межі України", а доброволці "штасом южной армії". Нам з сотн. Трохименком допомогли ті документи, які свідчили про нас, як про старшин київського кошу, який тоді починав формуватись згідно з проєктом Гетьмана про козацький устрій України.

Київ затремтів і став уважно прислухатися. В цей час столиця нагадувала вавка, до сподіється нападу. А братики доброволці реготалися наче божівільні... З повною свідомістю своїх "заслуг" при старому режимі розїздили по місті "донци" - плід нещасливого альянсу Гетьмана з Красновим. Греміли озброєні авта, зрідка переходили офіцерські відділи, що складалися з добровольческої "золотої молоді", носилися наче відьма на метлі, урядовці на візниках, спасаючи "родіну".

Але найсильніше враження справляла в Києві кавярня "Франсоа", що на розі фундукиївської та великої-Володимирської вулиці. Коли я увійшов туди, на мене дмухнуло тяжким, одурманюючим запахом диму, кокаїну, пудри, перфумів та тіста. В передній салі аж кипіло від натовпу пансонеток, добровольців і так собі "людішек". Був се денний приток, котрим розбогатило громадянство за часів війни й революції. Тут опускалося на

останній щобель моральності все те, що могло похвалитися прожнечю душі, відсутністю переконань та духовних багачів. Сміх, дегір, дзвін скла, розмови, оклики - все це зливалось в якийсь несамовитий акорд вакханальної музики. Напів'яні від алькоголю й кокаїну кокетували тут "бувні достойники": вільно розмовляли один з другим з своїми дамами, ніби вже від давна були всі любими приятелями. Дивно було все це бачити на фоні цих подій, котрих початок уже став відомим у Києві. В цей час підступ до Києва був зі всіх сторін свободний, особливо з боку Святоника. Відси парасот дооре узброєних людей могли напасти й протягом дня все знищити. І виїздив з Києва вже після того, як в мотовилівських лісах відбувся славетній бій сичового авангарду з добровольцями. Там згинув цвіт добровольческих сил і справи приймали для Києва загрозливий характер, але нігде тут я не бачив ні постів, ні застав. Перший удар був о стільки сильним і несподіваним, що в Києві втрачено було й ініціативу й холодний розум. Військо-директорії міцним кільцем стало обхоплювати столицю й далші події розвивалися швидко й то на користь повстанчих сил.

IV.

Обширне містечко Фастів, що лежить по дорозі на Київ, стало метою повстанчого руху. На другий же день слюди переїхало з Білої Церкви все управління - Директорія й військові штаби. Урядування відоувалося виключно в вагонах, лише оперативний відділ штабу дізвої армії було розміщено в невеличкій кімнаті на станції. Тут зосереднено було всі пульси акції повстання.

Коли Директорія видала свого заклика до населення, тисячі люду прибували денно й ноцно; приїздили цілими селами, з своїми харчами, часто з своєю зброєю. В більшості, були

це молоді люди, але й старших, навіть сивих дідів не бракувало. Елемент був такий, що при бажаній умінні ним можна було й гори двигати. Мобілізації Директорія не оголошувала, лише кликала добровільно вступати в ряди війська. Лучалося, що своїх чоловіків привозили саби на то зах і тіни смутку не можна було примітити на їх обличчях; навпаки, дитячою радістю світилися очі. Села й волости зокрема навіть грошові жертви й прислали їх до головної команди републіканського війська, а с. Мар'янівка, в двадцяти верстах від Батова, прислало 339 карбованців (це тоді були великі гроші!) спеціально для "Січовиків". Важко передати тепер всю красу й велич тодішніх переживань, лише пізніші історики зможуть відчутти всю глибину миви та настратичності народнього руху.

Чи глибоко розумів народ соціальні ідеї в боротьбі - важко сказати. Але він здіймався наче повинь чесною й ніс в жертву Батьківщині себе й свої майно. Коли я проїздив, вертаючись з Києва через с. Коціївку, недалеко від Бастова, то універсал Директорії був якраз свіжо розліплений на парканах та стінах клунь і хатів, що виходили своїми стінами на вулицю. Був ранок - погідний і тихий, які дарує Україні природа з початку осені. Село вже давно працювало, але жадного чоловіка коло універсалу не помітно. Лише коли ми з сотн. Трохименком зупинилися і с. амі зацікавилися біленькими відозвами, то одразу стали збігатися хлопці й старші селяне, та розпитували, в чому річ. Виявилось, що вони подібних відозв не зміють, або не хотять читати, бо в цих відозвах "якась біда мусить приходити для нас". Чому? - з великим здивуванням розпитував я селян. Інакше вони довго не хотіли відповісти; селянин або мнеться й вперто

мовчить, або опускає очі до долу й ледве чутно, боязливо говорять про "контрибуції, нальоти й добровольців".

- "досить скаржитись, бідкатись та нарікати" - кажу й в мить очі прояснюються. Коли пройметься довірям до Вас, тоді можете вести його на певну загибель, але мусить відчувати, що ви не доброволець, не Німець, а свій рідний.

- "Проти кого - ж це битись?" - неспішно виривається голос з юрби.

- "Проти насильників, проти чужинців, що круками налетіли на нашу землю, плундрують її й знущаються над нами. В своїй хаті мусимо бути самі господарями - ось за що треба боротися" - додає мій попутчин сота. Трохименко. Наче іскра запалює цих кілька слів душу й серце й ось-ось вибухає востро селянина полум'ям, але все це сумнівається.

- "Ну, а як ... будемо боротися, то... що виберемо?" - чути голос инший з товпи.

І український інтелігент може від цих слів або бути паном або рабом, со сумнів цей, щирий і отвертий, з бажанням почути не ооцянку, ні, а певну й велику ціль. Вина нашої інтелігенції, що вона цей сумнів поглибила й виправдала, не зміла жерств народу оцінити. Хто чув промови Е. Винниченка й С. Петлюри й більшости прибічників цих двох тодішніх трибунів, той зрозумів, яким пляхом пішло роз'єднання української національної інтелігенції з своїм народом. В цих промовах не навчалася минулому, не проказувалося майбутнього, не виправлявано сучасного, тільки й чути було: "вас били шомполами, поміщики й инші насильники ссали з вас кров, так месть же їм і смерть!.... Ось лейд мотив цих нечасних промов. Духу національного в них не було, не відчувалося краси національного визволення. Вульгарні слова, що нічого не

вчили і нічому не допомагали. Коли скінчилася месть, тоді й нілі боротьби вичерпалися. Такі наслідки й плоди цих беззмістовних промов мізерних людей.

Наплив бажаючих до війська був такий великий, що штаби не встигали реєструвати прибуваючих, не вистарчало одягу й рушниць; чимало охотників відсилялося назад, до відповідного наказу. Попасти в склад армії кождий вважав знаком честі й особливої гідності. Відходили назад з нескритим жалем. А було й так, що законно відісланих привозили баби назад, наче дезертирів, уклінно просячи прийняти їхніх "ледачих мужиків" до армії. Працювали день і ніч штаби, по селах роз'їздила молодь з вілозвами, формувалися транспорти й відсилення на фронт. Акція грандіозними ступнями посувалася наперед. Через тиждень уже Київ був обложений сливе зі всіх сторін.

Найголовнішим завданням ставила собі Директорія негайне здобуття столиці за велику ціну, аби таким чином захопити гетьманський уряд й не дати йому можливості зорганізувати оборону. Але в міру того, як повстання ширилося й охоплювало все більші й більші простори України питання про здобуття столиці "негайно й за всяку ціну" стало відходити й переборола думка декотрих військових, аби Київ здобувати пляномірно й поступово. Ще в Білій-Церкві було вироблено плян, аби на 5. грудня призначити штурм його. Для цього революційний Комітет у Києві має підняти повстання, а армія буде тіснити центр гетьманської влади зовні. На негайному здобутті Києва все настоювала Директорія, але перемогла думка ген. Осецького, полк. С. Коновальця й А. Мельника.

Ген. Осецький поклав багато труду для облоги столиці. Він найбільше працював. Педант у виконанні обов'язків, людина системи й такту - міг дати сильні основи армії. Але цю фі-

гуру зсував Головний Отаман, як небезпечного Президента й ген. Осецький відійшов швидко від активної праці так само, як й відійшло багато з тих, що висунули Директорів, з окрема Головного Отамана на педестал слави.

Струнками рядами, співаючи національних пісень, відходили зорганізовані селяне на поле бою й для кожного в цьому рухові найціннішим було те, що на його очах росла колюсальна сила, невичерпана й могутча, як і народ український. Свідомість національна поширювалася між цією етнографічною масою широко й глибоко. Основною кадру були Січові Стрільці. Прикликаних або вливалось в стрілецькі частини, або давалось лише стрілецький командний склад. Лише в Києві було приступлено до організації виключно придніпрянських частин.

Штаб Осадного Корпусу, що ніс облогу Києва, стояв у Боярці, а поблизу готувалася резерва. І коли ген. Осецький творив запілля, то тут полк. Коновалець і полк. Мельник творили фронт. Лише ним особам треба завдячувати добру облогу столиці.

Е. Коновалець - це протилежність в певному розумінні, А. Мельнику. Перший - це темперамент, рішучість і амбіція, найбільша ознака військової впертости. Другий - це дух, система, такт і вроджена інтелігентність, те, чого не має жадний з сталих українських генералів. Обидва - Галичани, але представники молодішої генерації. Коло них двох групувалися й усі видатні провідники Січового Стріленства, Сушко, Кучабський, Матчак, Бень, Рогульський, Білик та інші. Заслуги Січового Стріленства на Україні оцінить будучий історик, тут тільки варто зазначити, що ідея незалежності України сильно була ними сціплена в народніх масах.

Дух і відданість справі повстання передавалися від Січових Стрільців селянським масам дуже глибоко. Дисципліна, свідомість та національна культура їх сильно впливали на селян і селяне цьому впливові радо підлягали. Січові пісні співаються тепер не тільки і частинах української армії, але й в глухих закутках України. Навіть більше, коло Каліша в Польщі можна почути стрілецькі мотиви в устах польських салдат.

Своє високе завдання розуміли Січові Стрільці блискуче й через те дивним був заклик до одної з резервових частин, який виголосив В. Винниченко в часі своєї промови: "... готуйтеся хлопці, а коли візьмете Київ, то вільно вже вам три дні в ньому погуляти ". На жаль, хоч Київ і був узятий, але воля В. Винниченка справдилася.

Закликаючи "ничити буржуазію ", що тоді робилося на всякому кроні згідно з большевицькою модою, В. Винниченко кидав багато ~~з~~кличів демагогічного характеру, котрі сприяли тому, що в армію став напливати різний бандитський елемент, котрого не стільки приваблювала національна ідея, скільки ціль нажитися й пограбувати. Майже вся Директорія окселентувала своєму голові. Чесний український елемент спершу дивувався, а опісля став з великим подивом дивитися на ці спроби приточити й Україну до " єдиного соціалістичного фронту ". Колиб не вплив Січових Стрільців, то подекуди сильний національний підйом селянських мас, то повстання могло вилятися в звичайний погром.

V...

14. грудня 1918. року, рівно через місяць, як Гетьман видав свого нещасливого маніфеста, армія Директорії вступила в столицю. Сердюцька дивізія гетьмана, одна з найліп-

ших військових частин його й едина частинно перейшла до повстання це до цього, а решта приєдналася з вступом республіканської армії до Київа. Німці після цікавих конфліктів додержали таки неутралітету, а добровольців було замкнено в Педагогічному музеї, відки їх частинно випущено, а частинно вислано поза межі України.

По кількох днях після здобуття Київа наступив і візд Директорії в столицю. До цього візду велися довгі розмови на тему: як саме має Директорія віхати? Одні були за бучну парадну, інші за "соціалістичну скромність". А були й такі проекти, аби Головний Отаман увійшов у столицю першим, причім на білому коні й у відповідному строї, для чого десь вшукано було білу клячу й залізничники, особливі заслуги з них поклав комісар Вірко, пошили чорну чемерку та сиву шапочку з червоним верхом, як за Росії носили лісники, але з зеленим. В Київі вже Головний Отаман мав зустріти Директорію з належною парадю.

Безумовно, Головному Отаманові дуже хотілося бодай демократичного Хмільницького повторити, але коли В. Винниченко почув про шапочку й білого коня, то впав у таку люту, що загрозив димісією. Він перелякався, що Головний Отаман перебере всі лаври побідників на себе й для цієї справи кілька разів телефонував з Винниці та приїздив феонально в Ставку, до Козятина. Але найбільш цікаві дебати на цю тему відбулися на засіданні самої Директорії, в Винниці. Тут дуже інтернасна та дискусія, то велася на протязі кількох годин, особливо між двома членами - В. Винниченком та Ф. Швецьом.

Представляючи відповідні аргументи Ф. Швець стояв за

повну параду:: з дзвонами, хоругвами, архиєреями, залпами і т. п., а В. Винниченко був цілком противної думки й стояв проти всяких процесів та проти участі духовенства особливо.

- "Вибачте, Володимире Кириловичу, каже Ф. Швець, я теж соціаліст- революціонер і з вами зовсім не погоджусь: ми мусимо дотримуватись традицій стародавніх і народности в таких випадках; це все не для нас потрібно, а для народніх мас, котрі вже звикли до участі духовенства в таких церемоніях. Як на вас буде дивитися українське громадянство, коли ви вломитеся наче большевик і прямо приступите до урядування?".....

- "Який ви в біса революціонер, Федоре Петровичу, коли вам тремтять жижки, як піп затяте благоденствіє? - відповідав голова Директорії ". Я не хлопчина, я не дам себе спровокувати всякими молебнами, архиєреями і т.п., а що до народу, то він уже виріс з того часу, як ви працювали в партії соціалістів - революціонерів " - не без іронії закінчив В. Винниченко.

Розмова приймала досить гострий характер. Обидва члени настоювали на своєму й дорвукчись бігали по кімнаті та кидали один другому докори. Кождий з них мав свою рацію, але обидва були революціонерами, хоч може не обидва з переконання. В суперечку встрияв член Директорії Андрієвський і запропонував златися з цими питаннями на тих, котрі будуть зустрічати Директорію, ніяких же своїх приписів на цей предмет не видавати. Невдовзі припинилися дебати над цією дрібничкою, але на довго залишається в пам'яті ота дрібно-міщанська психологія, котра найкраще виявилася в цих дискусіях. Видко було, що й запорожський оселедень річ не погана, та й "капітал" Маркса не хотілоб ся плямувати. В перший раз виникло на засіданні Директорії таке цікаве питання.

З боку дивлячись, то справа по еству дрібязкова й маловарта, але тут більше варта психологія опонентів, ніж сама справа. Тут яскраво вже виступало побоювання, що цей випадково зложений, різноманітний колектив - Директорія - засуджений був самою природою на загибель.

р. Винниченко - славнозвісний український письменник. З молодих літ він працював на українському культурному полі й з цілого ества ~~йййй~~ його проглядав сильний темперамент, революційних метод думання, а до того всього В. Винниченко зрісся більш з духом універсального прогресу й універсальних ідей на шкоду своїй національній культурі. Відсутність широкого культурного, національного життя на Україні, нечисленність, та духовна обмежність більшості українського інтелігента - гнали його від рідного ґрунту й через московські осередки або й безпосередньо вязався він більш з європейським ґрунтом, ніж з своїм рідним національним. Очевидно, цьому не сприяла й його власна обмежність, яка не диктовала йому прагнє для увільнення й розвитку української національної індивідуальности. Через те мало звик В. Винниченко думати про свій народ як певну цілість, як те найвище, з чим треба злитися й для чого треба працювати. І хвиля московського соціального "реформаторства" захопила його так, що він одмовлявся працювати для свого народу як "цілі в собі кажучи фігурально, й поступ та добро свого народу став неодмінно звязувати з проголошенням на півночі реформаторством". Через те В. Винниченко не вмів створити власної політичної доктрини й мусів за не гірко покутувати. Що правда, декотрий час він щиро вірив, що національне визволення властєся погодити з соціальною революцією й так думав, та в цьому ж дусі весь час дивився на задачі української політики. До того ж бракувало р. Винниченкові широкої ерудиції в державному

маштабі політичному й він вперто не хотів визнавати, що й в українському національному організмові існують ті ж самі закони. Всю інтелігенцію українську він силкувався підвести під один, досить слизький і однобічний, принцип "Трудовий" й пхав туди всякого, хто визнавав себе Українцем. Приміром, бухгалтер, конторчик і учитель находили заштиту в його "Трудовому" принципі, а адвокат, священик, лікар, були оголошені зрадниками народу й експлуататорами. Хто хотів би переконатися в цьому, той мусів би переглянути складений і зредагований В. Винниченком універсал про скликання конгресу Трудового Народу України. В цьому універсалі лікарський помішник /фельчер Автор/ і вся так звана нижча інтелігентія навіть перераховувалася спеціальними рубриками, а інших оголошувалося поза, так би мовити законом.

Протилежних і чисто державно-політичних, здорових та мудрих переконань був член Директорії Андрієвський, що офіційно співчував молодій партії соціалістів - самостійників. Побіч В. Винниченка Андрієвський визначався розумом і освітою та національною інтелігентністю. В Директорії Андрієвський з початку користувався великою повагою й авторитетом, але шкода, що цей чоловік не любив широко виступати й все держався тихо. Після виходу В. Винниченка з Директорії, він був першим кандидатом на заступництво першого, але обставини винесли на поверхню С. Петлюру.

Інші члени Директорії не визначалися ані здібностями ані освітою, ані порядочністю, окрім хіба В. Швеця, що до останнього пункту. До того ж, ці люди від природи не були наділені внутрішньою інтелігентністю й культурою.

С. Петлюра - був лише середньої руки публіцистом, не більше. Власних переконань не мав, характеру був цілковито позбавлений самою природою. З натури чоловік ексцентричний,

темпераментом сангвінік, м'який і нерішучий. До того ж підлягав легко впливові, але тільки на одну хвилину; через хвилину він готовий підпасти впливові другого чоловіка. В людях не розуміється і цінити їх не вміє. Сильно підпадає зовнішній депресії й сили волі не має, на власні рішення. Тому може згинати не пручаючись. Але впертий, безпошадний, хитрий, жорстокий і невмолимий то до своїх персональних ворогів і тоді, коли грозить йому якийсь сильніший чоловік. Владу любить над усе, поводити себе з гідністю не вміє. Великий прихильник ефектів, але завше морщиться, щоби це йому остогидло. Спритні люди надзвичайно вміло використовували його характер для своїх цілей. В політиці цілком безпринциповий, погляду сталого-на будівництво державне не має. Все прислухається до більшості й відповідно поступає.

А. Макаренко - підчас гетьманату бу директором комерційного Департаменту управління південно-західних залізниць. Цілком випадково опинився на чолі організації залізничників і попав у склад Директорії, яко їх заступник. На посаду свою в Директорії не мав певного погляду, бо надається до канцелярської служби більше, ніж до ролі верховного правителя. Син простої родини й через те посідав стихійну національну ознаку - говорив по українськи. Але глибокої культури не мав, тимпаче не мав політичних поглядів.

Ф. Швець - доцент володимирського Університету в Києві. В Директорії представляв партію соціалістів - революціонерів, але сам персонально нічого спільного з доктриною цієї партії не мав. В політиці наївний і безграмотний. Ішов завше за більшістю.

Ось такий конгломерат переконань, поглядів, темпераментів і влад творив Директорію.

18. грудня 1918. року, поїзд Директорії підійшов на ст

Київ, де велика товпа народу витала її. Ріжні делегації, військові начальники, конзули чужоземних держав, представники громадських організацій з ентузіазмом зустріли своїх побідників і обронців. Директорія під кличі "слава " приїхала на площу св. Софії, де відбувся парад. І тут В. Винниченко мусів прийняти благословенство від тридцяти священників та архиереїв, що були зібрані для зустрічі народньої української влади. Що думав у цю хвилю В. Винниченко - трудно сказати. Решта членів Директорії не цїнила своєї радості.

Свято скінчилося само собою. На долі розпочиналася напружена буденна робота. Треба було дбати, аби повстання направити по певній дорозі, надати йому форм державного будівництва, втілити в масах національну ідею.

2. Р У І Ж Н И Ц Ь К А С И Л А .

"... Директорія коло св. Софії - це фальш. Визволяти рідний край з "інтернаціоналом" на устах - це фальш. Робити з великого співця Залізняка комуніста - це профанація, а добирати до Шевченкових Гайдамаків мелодію робітничої марселіази - це просто какофонія.

П. Донцов: До старих богів!

І.

Й роботи на всіх ділянках державного життя був непочатий край. Треба було в першу чергу все зрушене направити на нормальний шлях, вірніше, надати зрушеному національно-державних основ, коли воно стане улягатися. Треба було дбати про формування тієї сили, що охороняла б можливість такої праці, армію творити, величезному теренові, увільненому від гетьманської адміністрації надати нових форм і змісту; почати вироблення основних законів, бо життя негайно вимагало їх та силу інших питань вирішити, бо події переходили надзвичайно швидким темпом. Розбурхане море політичних лозунгів та стремлінь необхідно було звязати якоюсь певною цілістю народнього представництва, інакше вони грозили розплистися й проковтнути саму Директорію. Словом, життя висувало таку безліч невідкладних і першорядної ваги державних питань, для полагодження котрих необхідним було напруження всіх духових і фізичних сил інтелігенції народу й краю.

Керувати ними силами, направляти їх в потрібному напрямі, нівелювати політичні противенства й ширити партійні суперечки мав центр - Директорія та її уряд. А партійні супе-

речки в цей час якраз розпочиналися. Ще в той час, коли перед здобуттям столиці Директорія стояла в Козятині, вимагав С.-д. Авдієнко "докладного означення внутрішньої політики", тоб-то чи Директорія думає "радянську" Україну будувати, чи "буржуазну". З таким запитанням звернувся Авдієнко до Головного Отамана, причім, вимагав "невідкладної відповіді", бо "життя не терпить", як висловлювався він. Звичайно, це "життя" був сам Авдієнко. Але з таких запитань можна було зрозуміти, що Директорія мусіла повзяти певний курс в своїй політиці й переводити цей курс неуклінно в життя.

В Києві наказом Директорії було сформовано 26. грудня й кабінет міністрів, що заступав місце так зв. урядових комісарів, що призначені були ще в Винниці, як тимчасові агенти влади для відповідного управління.

Кабінет міністрів складено було з таких осіб: 1-голова ради народніх міністрів і міністр закордонних справ В. Чеховський /укр.с.-д./, 2. міністр внутрішніх справ ~~Удєжж~~ ~~вждж~~ О. Мицел /укр.с. р./, 3/ міністр земельних справ Микита Шаповал /укр.с. р./, 4/ міністр мистецтва Л. Антонович / укр. с. д./, 5. міністр морських справ М. Білінський /укр. с.с./, 6/ міністр народнього здоров'я Б. Матюшенко /укр. с.д. /, 7. міністр пошт і телеграфів І. Штефан /укр. с.р./ і 8. міністр продовольчих справ Т. Мартос /укр.с.д./, 9. міністр торгів і промисловости С. Остапенко /укр.с.р./, 10. в.о. міністра військових справ О. Осецький /укр.с.с./, 11. в.о. міністра народньої освіти П. Холодний /укра.с.ф./, 12. в. о. міністра юстиції С. Шелухин /укр. с.ф./, 13. в.о. міністра фінансів В. Мазуренко /укр. с.д./, 14. в.о. міністра праці Л. Михайлів /укр. с.д./, 15. керуючий міністерством шляхів П. Пилипчук /укр. н.р./, 16. керуючий управлінням культів при міністерстві народньої освіти І. Липа, н

17.державний контролор Д. Симонів /укр. с.с./, 18 т.в.о. державного секретаря І. Сніжко.

На долю одного кабінету припала найтрудніша, але й найбільш висока місія: втихомирити стихію й надати життю державному рівного темпу, скерувавши все на службу добробуту Батьківщини.

А 4. січня 1918. року, в гетьманському палаці була скликана політична нарада, або, як тоді говорили "мозок українського народу", щоби "намітити провідні думки внутрішньої і зовнішньої державної політики в інтимному гурткові" та обмінятися поглядами з приводу негайних заходів. Головними подіями того часу були - переговори з знаменитого "Антанто" в Одесі" й напад большевиків на Харківщину.

В великій салі палацу зібрався й справді цвіт української інтелігенції - міністри, їх товариші, лідери політичних партій, представники громадянства, вищий генералітет, представники преси й Директорія в повному складі, коло двохсот душ.

На параді почувалося себе досить свobodно, а промови були змістовні й цікаві. Хоч, що правда, декотрі промовці не виявляли ясно своїх поглядів. Досить дотепно говорив міністр земельних справ М. Шаповал, що промовляв за "натуральним підбором", який "необхідно перевести, аби самим не опинитися в числі лушпаня". Але знову ж таки трудно було сказати, який зміст цієї промови. Була це - права, чи ліва промова - й до цього часу трудно вгадати. Це були часи, коли треба було брати напрям орієнтації, а в який бік ця орієнтація піде - ніхто не наслідювався гадати. Лише прем'єр

С.ф. - соціаліст-федераліст, н.р. - народній републиканець, с.с. - соціаліст-самостійник, С.д. соціал-демократ, с.р. - соціаліст-революціонер.

В. Чеховський говорив дещо і то в дусі проповіді "терпіння, милосердя й випрошення". Говорив багато про альтруїзм, про "насаджування панувань/ любові й братерством", згідно з заповідями Христа. На цю балаканину влучно відповів В. Чеховському тодішній командир Осадного Корпуса полк. Коновалець, котрий сказав, що "скажену собаку треба одразу згубити, коли не хочемо, щоби вона нас смертельно покусала". Було це сказано у відповідь на напад большевиків на українську землю. Прем'єрові це не подобалося по довгу своєї терпеливості простив "заблудшему" С. Коновальцю його помилку, довго хитав головою та поглядав на свого супротивника своїми помутнілими від містичних абстракцій очима. З членів Директорії ніхто не промовляв.

Одно сильно вражало на цій нараді - повна безпечність й спокій! Наче Україні нічого не загрожувало й майбутнє її було ясним та певним. Лише де-не-де проглядала затурбованість.

II.

В цей час збиралися над Україною грізні хмари. Йшли вони, як то вже з традиції кривавої велеться, зі сходу, з Московщини. Большевики стали використовувати національне українське свято. Наче злодії в ночі напали на нешабезпечні кордони України. Ще 2. січня вони заняли кілька містечостей та опанували Харковом. Одночасно повідомляв телеграф і про розбишацькі виступи льокальних большевицьких банд на півночі, Харківщини і Вороніжечини. Большевицькі агенти були розіслані в великому числі по всіх містах України, аби викликувати демонстрації за заведенням совітів на місцях.

Фронт же на Харківщині не міг хвалитися успіхами. Здавши Харків, Толбочан, що командував військом Лівобережжя,

наказав своїй армії відходити на Полтаву. Харківське робітництво недвозначно виступило проти військ Директорії, а Полубочан не міг утриматися, тим більше, що в Києві ще не було вирішено: війна чи мир з оошьшевиками. Де командуєчі встигали проявляти власну ініціативу, там же становище вдавалося спасати, але таких командуєчих тоді якраз бракувало. Большевики за часів Гетьмана сильно здеморалізували Харків, ведучи там широку пропаганду за "совітами". Отже треба було дбати про опір ворогові, котрий, провокуючи наївних своїх прихильників з поміж українських партій та уряду, крався в глибину української землі, Без попередження, без найменшого приводу з українського боку. Це зветься "удачною обороною соціялістичних здобутків".

А в Директорії на предмет відношення до большевиків цілими днями й ночами відбувалися дискусії, суперечки, засідання. Тут напад большевиків зустрів не однозгідну оцінку й оголошення війни большевиками проволікалося. Рада ж міністрів, маючи своїм головою "містичного попа", як тоді називали В. Чеховського в київських провідних політичних кругах, в усьому залежала від Директорії й теж не мала однозвучного погляду на напад большевиків, тому тільки спричинялася до бажання певних кругів політичних "полагати конфлікт з большевиками мирним способом".

В Директорії буквально запанувала деморалізація й погляди поділилися. В. Винниченко настоював на замиренні з большевиками за всяку ціну, аби таким чином приєднати й Україну до московського комунізму. Андрієвський був цілком противної думки, а решта членів Директорії, не маючи ані переконань ані горожанської мужности хиталася в обидва боки й допомагала затасувати внутрішній конфлікт. Спираю-

чись на нечисленні відламки с.д. та с.р. партій, прихильні до большевиків, В. Винниченко не тільки тероризував Директорію й цілий уряд "єдиним соціалістичним фронтом" і "радянською системою, але йшов далі й вимагав пасивності в боротьбі з большевиками та виступав проти "мілітаризації України". Головний Отаман, що міг би при рішучості й отвертості в помислах запобігти нещастю й узяти категоричну лінію відносно большевиків, дріжав перед "тяжкою зброєю" В. Винниченка і рішень ніяких не приймав.

Незабаром після втрати Харькова прибули в початку січня до Києва емісари Директорії на Харківщині - С. Тимошенко та А. Певний для докладу. Настрій у них був надзвичайно нервовий; вимагали негайного засідання Директорії, аби обговорити становище на Харківщині й поробити відповідні заходи, аби забезпечити Україну від остаточного погрому большевиками. Памятні ці дні!

Й засідання Директорії призначено було зараз-же, де С. Тимошенко й А. Певний зробили надзвичайно цікаву оцінку становища в Харкові й вимагали негайного оголошення війни большевикам.

- Наколи ви тут вірите облудливим заявам, що на Україну наступає військо українського радянського уряду, яке ніби то йде на допомогу соціалістичним стремлінням, то губите справу боротьби за незалежність і добро Батьківщини. Нема там ані соціалістів, ані українських большевиків. Чорною хмарою насунули на нашу землю Китайці та інші дикуни в суміж з московськими салдатами, що нищать добробут нашого народу, насилують жінок, вбивають українських громадських діячів. І все це робиться під егідою Москви та за проводом спеціальних її агентів, що називають себе українським соція-

лістичним правительством" - говорив С. Тимошенко.

- "Коли ви влада, так будьтеж нею, а коли ні, то ми поставимо другу", закінчив він, сильно бючи кулаком по столі, знервований та прибитий. Теж саме ствердив і А. Певний, що в свою чергу змалював насильства й звірства, які чинять над українськими горожанами наймані Мадяре, а особливо Китайці й Лодіи.

За ним піднявся голова Директорії В. Винниченко й бучи ще сильніше кулаком по стіні крикнув: "Не вам нас учити, Товаришу Тимошенко. Україна не потребує війну, одну з них вона ось допіру покінчила. Коли ви зважите цього перехідного моменту й підете слідом за жовторотими українськими патріотами, то запламуєте себе перед пролетаріатом цілого світу. Досить з нього й з нас крові. Україна не мусить стояти в стороні від того великого руху за визволенням цілого світу, який тепер відбувається. Ми не мусимо проявляти кровожадні інстинкти: Українська армія мусить бути замінена міліцією. Ось в чому наша сила". Це були буквальні слова В. Винниченка в ту хвилю, коли будуче України вирішувалося на декілька літ.

Засідання пройшло наче в чаді. Загальна озлобленість, взаємне недовіра, напружували атмосферу до того, що зникала всяка надія на будуче. Хам мав запанувати й над скрівавленою українською землею. На Харбківщині лилася кров большевики посувалися глибше в українську землю, а в столиці лише ставилося питання, як віднестися до грабіжницьких замірів большевиків.

- "То воюємо, чи ні!"... - запитав прибитим голосом А. Певний.

- "Ні! " - рішучо відповів голова Директорії.

- "Бємося ! - істеричним голосом кривнув Головний Отаман.

Це була рідка хвиля в історії українського народу !

З цього часу в Директорії запанував ще більший розбрат і розбіжність поглядів на найбільш пекучі питання державної політики, а відси вже ця розбещеність стала переноситися й на низи - урядові й громадські. Окремі деструктивні одиниці, що до того лише в інтимних гуртках леліяли пляни партійної диктатури, заговорили тепер голосно й безоглядно. Центр всієї ваги став переноситися в лоно партій, особливо ж тих, котрі підпирали політику В. Винниченка, тоб- то до відламків С.д. та с.р. Інші ж партії, втрачаючи віру в Директорію стали монополізувати державну політику й остання стала зосереджуватися на кличах та програмах. Стала розвиватися шалена партійна агітація, кожда з політичних груп силкувалася опанувати державне будівництво. На поверхню вийшли дві, в той час найбільше впливові партії - соціал демократів та соціалістів революціонерів.

В той час, коли більшовицькі частини вже підходили до Полтави, та вели поспішною ходю наступ на Катеринослав, Директорія (чомусь не міністр закордонних справ!) надумала упевнитись, чи й справді з злими намірами більшовики палять українські села, нищать українську інтелігенцію й посувають ся для здобуття столиці України. Й 9. січня було вислано до Москви ноту такого змісту:

- "Радіо - нота до ради народніх комісарів від Директорії У.Н.Р. з дня 9. січня 1919. року.

Твердження комісара закордонних справ, ніби на терито-

рію України російське військо не вступає, по, перевіреним відомостям єсть або умисним перекручуванням правди, або ж цілковитою непоінформованністю комісара закордонних справ.

В районі Харькова оперує регулярне військо російської армії. Складається воно переважно з Китайців, Мадярів та по часті руських. Звідси й друге твердження комісара справ закордонних, ніби це військо складається з Українців, явно не відповідає дійсності. Це китайсько-лотишське військо, проходячи по території Української Республіки, спустошує села, грабує селян та всього населення, все їхнє майно складає на вози, вантажить на захоплені поїзди й відправляє в Росію. Представників української народної влади та окремих осіб української національності - селян, робітників та інтелігенцію Лотиші й китайці розстрілюють без усякого суду, чинячи перед тим над ними звіряче катування, й просуваються в межах української Республіки, зазіхаючи на життя та майно робітників і селян України. З огляду на те, що вказане

вище лотишсько-китайське військо утримується й формується на кошт російського уряду, а з другого боку, з огляду на те, що комісар по справах закордонних Російської Республіки явно ухиляється від прямої відповіді на поставлене йому урядом України запитання про мету наступу на Україну, яке провадить російське військо, Директорія Української Народної Республіки в останнє запитує уряд Російської Республіки: що повинно означати це наступання російського війська та його п'я одження на території України, як на завойованій землі?

При цьому Директорія вважає необхідним додати ось що:

комісар закордонних справ, заперечуючи участь російського війська в нападі на Україну уряду Української Народньої Республіки розпочати нові переговори на умовах зміни курсу внутрішньої політики українського уряду до партії і комуністів та совітів робітничих депутатів.

З цього передовсім виходить те, що російський уряд без усякого на те права втручається у внутрішні справи українського народу, а по друге, силою китайсько-лотиських штиків бажає навести на Україні такий лад, який був би бажанням російського уряду.

На це Директорія заявляє, що нікому не дозволить за спиною трудового українського народу вирішувати його долю. Влада на Україні належить і належати має трудовому народу, себ-то тим класам його, котрі складають основу всього соціально-економічного та національного життя на Україні, а саме: трудовому селянству, що становить 85% усього населення, робітникам й трудовій інтелігенції. Конгрес Трудового Народу, що скликається з представників цих клас, у відповідній значінню цих клас пропорції, мати-ме в українській Республіці всю повноту влади й право остаточного визначення норм влади як у центрі так і на місцях. -

Між тим російський уряд ставить умовою перемиря передачу влади на Україні совітам робітничих депутатів, себ то инакше кажучи, весь трудовий український народ бажає піддати владі мійської і робітничої класи і то тільки тій його частині, яка звється "більшевиками", класи, що становить не більше 4% усього населення, при чому робітничий клас України в значній кількості складається з російських прихорьків, що переїхали під час війни.

Директорія цього не допустить. Директорія ясно бачить

мету уряду народніх комісарів: йому необхідно за допомогою цих "большевицьких совітів" захопити багату хлібом, вугіллями та іншими продуктами Україну, а також зробити її своєю колонією, якою вона була майже три століття під владою російських царів та всіх російських імперіялістів. Через те влада на Україні в руках

місцевого дійсно українського народу, головним чином селянства, являється перешкодою для імперіялістичної мети російського совітського уряду й тому цей уряд Конгреса Трудового Народу України вже заздалегідь не визнає, віддає його на глум і вважає причиною, що виправдовує наступання на Україну.

Директорія Української Народньої Республіки доводить до відома всього Трудового Народу України й усього світу, з якою метою наймані совітські китайці й лотиські йдуть на Україну й повторює, що Трудовий Український народ ніколи не дозволить насилувати свою волю найманим лотисам та й китайцям він протиставлятиме свою силу й до останньої краплі крові боротиметься проти насильства за право вільного порядкування своєю долею.

Однак, повторюючи, що Уряд Української Народньої Республіки бажає жити в мирних відносинах з усіма своїми сусідами, не бажаючи проливати крові навіть найманих китайців, а тим паче синів свого народу, прагнучи мирно вирішити всякі конфлікти, Директорія пропонує уряду Російської Республіки протягом 48 годин дати відповідь на такі запитання:

1. Чи згоден уряд Російської Республіки припинити воєнні операції проти Української Республіки та її трудового народу?
2. Коли згоден, то чи зобов'язується негайно вивести своє військо з території України?

З свого боку Директорія заявляє, що при виконанні умови вивода російського війська з України Уряд Української Народньої

Республіки готовий приступити до широких переговорів і товарообміну.

При цьому Директорія заявляє: всяке ухилення від прямої відповіді, або мовчанка на протязі запронованих 48 годин, себ-то до 24. години 11. січня Директорія вважатиме за офіційне оповіщення війни з боку російського уряду Українській Республіці. Директорія це оповіщення війни приймає з усіма наслідками, які з цього виходять, як що до Російської Совітської Республіки, так і що до всіх її політичних та воєнних агентів на території України. Голова директорії В. Винниченко. Члени директорії: Петлюра, Андрієвський, Макаренко, Івець. Міністер закордонних справ Чеховський ". -

Реготатися мусіли більшовики з " гонору " нового українського правительства, перечитавши цей крик агітаційної брошури ", що скаржу на комісара закордонних справ Московщини. Бо це не політична нота. Бючи себе в груди, В. Винниченко заповідає битися до останньої краплі крові з більшовиками, а коли цієї крові більшовики злякаються, тоді можна помириться й приступити до товарообміну... Це не нота того правительства, котре здатне серіозно зважити стан річей і котре свідоме свої честі й гідності та честі й гідності свого народу. Чичерін глузує собі з Директорії, а вона відповідає агітаційною статтею, більшовики нищать народ, а українське правительство перелічує свою перевагу перед більшовиками. Ця нота - це рідкий революційний документ в історії, котрий своїм безглуздом не знає собі рівних. Констатуєчи факт нападу більшовиків на Україну, факт розстрілу та грабунку, Директорія запитує, що цей напад має значити?... і це в той час, коли наше військо вже відійшло аж під Полтаву й тратило Катеринослав та переправу через Дніпро. На сміх і більшовики відповіли смі-

хом, відповідає той самий Чічерін, і то в такому тоні, звертаючись свідомо не до Директорії: -

"Чеховському. Міністру закордонних справ. Київ. Негайно.

У відповідь на Вашу телеграму від 10. січня під Нр. 567 російське-совітське правительство знов підтверджує в найкатегоричнішій формі свою попередню заяву, що серед військ, які борються проти Директорії, нема ніяких військових частин Російської Совітської Республіки. Тому Ваша ультимативна вимога припинення нами військової акції проти Директорії й виводу російського війська з України, являється безпредметовою.

Ваше твердження, що на Вас наступають лотисьі, мадари й китаїці, завербовані на кошти російського совітського правительства, являється повторенням того наклепу, який розповсюджується проти нас уже на протязі року імперіялістичною й контрреволюційною пресою, що бажає цим знесилити й скомпромітувати удачну революційну оборону, яку Совітська Росія веде проти всіх білогвардійських фронтів і Ви не можете не знати, що серед українського совітського війська, яке бореться проти Вас, нема ані китаїців, ані мадярів, ані лотисьів.

Які елементи б'ються проти Директорії Вам чудово відомо хоч би з того факту, що по ольшезицьки настроєні селяне Київської, чернігівської та полтавської губерній, котрі повстали ще минулого літа в період панування гетьмана й німецької окупації, билися цілими місяцями за гасло совітської влади. Горожанська війна, котра йде тепер на Україні, не є ділом агентів совітської влади, але є природним результатом тої внутрішньої боротьби, яка ведеться на Україні поміж робітництвом і бідним селянством з одного боку а українською буржуазією з другого.

Ваші спроби представити прихильників совітської влади

складеними тільки з одного міського пролетаріату України, при чому, Ви протиставляєте йому ціле селянство, яке буцім то, ставиться прихильно до Директорії, є в протиріччю з загально відомим фактом, що український повстанчий рух, який боровся за совітську владу на Україні, переважно відбувався по селах, у той час, як у містах мав місце страйковий рух.

Ми з обуренням протестуємо проти Ваших спроб представити міський та промисловий пролетаріат України, працею якого утворена вся українська промисловість, як збірку прихильців, котрі борються не за своє політичне й соціальне визволення, але являються провідниками російського імперіялізму, в якому Ви обвинувачуєте і совітську владу Росії. Тоді, як тільки совітська форма влади, яка одчиняє широку дорогу самостійності робітництву та селянству, в стані забезпечити справжнє національне самовизначення трудового люду на Україні. Ваші зусилля виставити гомофанську війну, що є зараз на Україні, як війну поміж Україною та військами російського правительства, розвивається вже через самий факт, що представники й члени Вашого уряду, рахуючись з впливом української комуністичної партії, який ввесь час збільшується з успіхом українського совітського уряду, не один раз виявляли бажання згоди з обома, при чому робилися заяви, що на випадок установаження парламентських відносин, представники української комуністичної партії зможуть, Ви гадаєте, увійти в склад уряду. Така спроба з Вашого боку є доказом того, що Ви вважаєте українську комуністичну партію реальним представництвом українського робітництва та селянства.

Ми повинні одночасно протестувати проти Вашого стремління, представити совітську владу на Україні як диктатуру незначної кількості міського пролетаріату, бо совітська влада репрезентує не тільки промисловий пролетаріат, але й усе трудове селянство.

З огляду на виявлення з боку Директорії бажання полагодити

всі суперечні питання шляхом офіційних та міжпартійних переговорів, ми пропонуємо Вашим делегатам прибути в Москву, не дивлячись на те, що Вашою останньою телеграмою, замість того, щоб йти на зустріч нашій пропозиції, погрожуєте нам оголошенням війни, ми лишаємося при нашій пропозиції, яка має на меті усунення сутичок між Східською Росією та Україною. Підходящим місцем для переговорів ми вважаємо Москву, звідки Ваша делегація, користуючись звичайною недоторкальністю й екстериторіальністю, буде могла зноситись по прямому дроту з Директорією. Народний комісар закордонних справ Чичерін ". -

III.

Іншої відповіді від більшовиків і не можна було сподіватися. Безчесна сафістика, хитросплетена агітація й врешті решт, звалення всієї найвищої вини на Директорію. Чичерін хвалить свій крам так само, як і Винниченко свій. А й справді, що ліпше тоді, як ллється кров: "трудова" чи російська "принцип"?... Нота Чичеріна взуїтська, нахабна, цинічна й спритна. Чичерін має час займатися вивченням "влада" російської влади, бо його сатрапи вже роблять своє діло, але Директорія такого часу не мала, бо проголошенням справи оголошення війни більшовикам ставалося на карту все: і ту підйом народу, і його добробут і частя України та незалежність її і нарешті, справа збереження здобутків революції для української нації, наколи її зберегти бажала Директорія.

І не дивлячись на те, що Директорія поклялася оголосити війну 11го, наколи не будуть виконані умови уводу московського війська з України, лише 16. січня було оголошено війну більшовикам. Та й то це сталося після ультимативної вимоги здається Осадного Корпусу, то Директорія ще намагалася послати пару нот і делегацію.

І ось таким злочинним поступованням окремих людей було втрачено ініціативу в війні. Військо мусіло на далі вести лише пасив-

ний опір, бо аж два тижні уряд не міг дати відповіді: війна чи мир? Але війна була оголошена й треба було думати тепер про оборону. З фронту приходили категоричні вимоги, як поступити відносно наступаючих большевиків, а в столиці панувало повне безголов'я. Декотрі військові круги рішали про диктатуру. Справи набирали стихійної сили, потрібна була дужа, міцна воля, рішучий характер, аби спасти ситуацію. Головний Отаман такої волі не мав. Тому Січові Стрільці підняли справу передання диктаторської влади до рук В. Винниченка. І делегація від Осадного Корпусу С. Тимошенко, А. Певний та інші відправилися в директорію, аби пропонувати диктатуру Голові її. Думалося, що Винниченко уляже загальному стремлінню до війни з ворогом і справи України поставить вище інтересів своєї особи й своєї невеличкої групи. Але на пропозицію про диктатуру він дав таку несподівану відповідь: "Ви добрі патріоти, Панове, але діти революції". Посміхаючись він рішучого слова не сказав. Пропонували диктатуру й Головному Отаманові, але він відмовився, оглядаючись на Винниченка і боячись наразитися на велику опозицію.

Треба сказати, що на недасть для України й для самого себе В. Винниченко користувався тоді величезним авторитетом. Але цього авторитету в потрібному напрямі не міг використати. Досить зручно оперуючи всякими популярними в той час гаслами тероризував кожний державний почин натяками на контрреволюцію, а цього боялися тоді найславніші фігури; вносив розклад в громадянство й політичні групи замисленнями в бік світової революції, зводячи політику українську на манівці та безнадійність. Українська боротьба таким чином ставала додатком до московських кличів, позбуваючись свого самостійного, самодовліючого характеру й значіння. Проволікання оголошення війни большевикам принесло фатальні наслідки: посіяло непевність, вирвало з рук військової сили почин та дало сміливість дезорганізуючому елементові підняти голову й розпочати свою руїн-

ницьку роботу. В столиці відбувалися в цей гарячий час з'їзди соціалістичних партій, котрі виносили постанови, закликаючи до піддержання всесвітньої революції.

Українська с.д. робітнича партія на VI. конгресі своєму з дня 9 - 13. січня 1919. року винесла слідуючу постанову:

- I.VI. конгрес У.С.Д.Р.П. визнає, що капіталістичний світ улістає на шлях соціалістичної революції, неминучої по всіх країнах, але відмінної в кожній окремій країні як по темпу, так і по формах і способам соціалістичної перебудови сучасного успільства, відмінної як через різниці в степені розвитку капіталізму, класовій структурі громадянства і національного складу держав, так і в залежності від розмірів згубного впливу війни на всі боки господарчого і державного життя країни.

II. Історією і сучасним станом своєї власної революції, рівно як і розвитком революції на заході, Україна увіходить в обсяг могутнього впливу неминучої всесвітньої революції, котрий має означитися на всьому економічному і соціально-політичному житті українського народу. Але Україна займає в капіталістичному світі осіле становище, як з погляду економічного, так і з національно-політичного "... І т. п. і т.д. Звичайно, всі отсі "але", наведені лише для людського ока й для очайдушних українських марксистів, але більшість партійних людей, стояла на тому ґрунті, що особности України не можуть прикладатися до Московщини, де терпілося "разом з пролетаріатом". Тому, логічно, на Москву й треба орієнтуватися. Для чого ж тоді війна? - Це логічне думання тодішніх керівників і лідерів соціалістичних партій. Наведені пункти резолюції складають найбільш помірковані ухвали с.д. партії, котра лічилася офіційною партією й підпирала Директорію. Про партії, які стояли в опозиції до Директорії, як от партія незалежних соціалістів та різні ліві відламки с.д. та с.р. і говорити не доводиться. На їх погляд той, хто був за поєднання з Москвою,

той був лише вірним сином українського народу! Більш помірковані партії, тоб то праві - були ~~не~~ в фаворі й їх лише терпіли; керувалися політикою та монополізували її для себе с.д. та с.р. Вони власти во й керували самою директорією. Українська політика захиталася!

Керуючий примір показував, що на свої власні сили й сили свого народу він не покладається, в ці сили не вірить та шукає оперття на якусь сторонню поміч, хочби й з боку Москви. Народ не розумів цього питання і не знав, чи має він служити московським кличам та чи ці кличі не поєднують в собі добра для України. Й будувати Україну залишалася тільки роз'єднана українська інтелігенція, маси народу залишилися з боку.

Через те авторитет влади падав, а зростала анархистична сила різних політиканів і так званих "отаманів". Останні зродилися як плід оцих самих хитань. "Отаманщина" явилася ако наслідок отієї непевності й "лівизни" в оік Москви, яку посіяв В. Винниченко й інші, вдмухнувши якусь безтямну революційність в отих усіх **З**еле них, Божків, Данченків, Біденків і т.д. без кінця. Всі вони рідні діти В. Винниченка. що аж до гробової дошки намагалися зреалізувати думки свого духового патрона й за всяку ціну приєднатися до московського "єдиного революційного фронту" - на рахунок української свободи, українського добробуту та своєї власної честі. Деякі з них заплатили своїм винним чи невинним життям, а деякі покутували й покутують гріхи свого навчителя, що кинув їх лизати пяти тих приятелів, від котрих сам утік на край світа!

IV.

З розвитком повстання Директорії, стали приєднюватися до ядра армії й інші частини, що перед тим, за Гетьмана, сформувалися. До цих частин належав запорізьський корпус, котрим командував Болбожан і котрий оперував на Харківщині, дивізія Сірохупанників* та так зв.

Чорноморський Кіш, котрим командував Палажук і котрий якраз закінчував своє формування в Бердичеві підчас самого повстання. З вступом до Києва було розпочато й формування славнозвісної "Синьої дивізії", на що навіть відпущено було 50 тисяч карбованців. Але з б. синьожупаників вдалося сформувати лише один полк, бо гарячий час не дав можливості дальшої праці в цьому напрямі. Кадри в цьому полкові творили ветерани "Синьої дивізії", а мобілізованих було набрано з ~~Ск~~варщини, головню з м. Павлочі, відкіля походив і перший командір цього полку Марко Паченко.

Основу армії Директорії творили Січові Стрільці, заслужена та найбільш оовздатна й свідома частина. З них був утворений Осадний Корпус, якого численність доходила до п'яти тисяч. Але армія Директорії була занадто малочисленна для боротьби з ворогом.

Здобувши Київ, треба було дбати в першу чергу про переведення всіх частин з повстанчої столи на ергулярну та прискіпати з утворенням нових кадрів,, бо наказ про мобілізацію дав блискучі результати. Для успішної охорони України від ворожих зазіхань необхідно було мати що найменше 300-тисячну армію, а в той час мала Директорія доброго війська коло 50 тисяч, причім, не всі військові частини уявляли з себе добре зорганізовані регулярні частини. Ця цифра не могла вистарчити, тим більше, що фронт з кожним днем поширювався і вимагав надсилки нових частин та поповнення.

Був це т. зв. отаман Григоріів, надзвичайно енергічний командир, що зібрав коло себе значну кількість повстанців і підчинився директорії. День і ніч бомбардував головну команду патріотичними телеграмами, в котрих вимагав деректив, поповнення та інструкції, Дивізія Сірожупаників - це та частина, яка створена була "Союзом визволення України" з тих Українців~~ів~~ полонених, що перебували в Австрії. Назва походить від сірих жупанів цієї дивізії. -

як поступати з більшовиками, займаючи великий район на Харківщині, і Вороножчині. Григорій пробував зв'язатися з Болбочаном, але не зміг об'єднати з ним своїх акцій, бо Болбочан відходив поспішно на Полтаву а в столиці чекали вирішення тактики відносно більшовиків. Григорієв так і не дочекався ні вимог, ні директив; бачучи ініціативу в руках більшовиків, він перейшов на бік останніх.

Поминаючи патріотизм і любов Болбочана до України, мусимо сказати, що він занадто несерйозно дивився на свої обов'язки й занадто був зайнятий своєю власною особою. Крім того, штаб його не відзначався гарними прикметами. Кіянство, гульня та розкіш сибаритська цього штабу навіть доносилися до Києва. Для характеристики штабу Болбочана варто додати слідуючий факт: до штабу дівочої армії в Київ прибув на початку січня "вартовий отаман" Болбочана й коли отаман В. Тютюнник зауважив йому, що штаб запорізької групи не виконує докладно наказів з центру, то цей "вартовий отаман" відповів буквально слідуюче: "...Ваші накази - то дурниця, на яку ми не зважимо; інакше нам було б погано. Ми знаємо, що робимо й не дуже віримо вашим здібностям". Звичайно, в нормальні часи такі слова суворо каралися, але от Тютюнник проковтнув цю злочинну відповідь і не реагував на неї. Треба сказати, що так складалися відносини більшості військових частин до свого керуючого центру. От хочби й друга ілюстрація.

Родії на фронті вимагали негайної допомоги. З Києва готувалося вислати між іншими частинами й Чорноморський Кіш. Хоч він мав уже коло трьох тисяч багнетів і мавчимало часу для скріплення свого кадру, відход на фронт все відтягав та відтягав. А коли, нарешті надійшов день відправки, Паладук, командір кошу, влаштував для своїх старшин "прогульний вечір". Для цього було реквіровано залі ресторану "Континенталь" (в Підвалі), сервіровано відповідну вечерю й о 12. год. вночі розпочала грати му-

зика. Як раз над рестораном приходилося помешкання Головного Отамана та інших видних керівників. Довго тяглася музика, а мотиви її були такі зухвалі, надокучливі та ексцентричні, що мені було доручено зійти в низ і розпізнати, в чім справа. Надто ніколи не міг допустити, аби в таку пору, підчас стану облоги столиці, далеко за північ могли відбуватися бали.

Я спустився в низ і побачив цілий ряд спеціально поставлених вартових, котрі мене ледве пропустили й увійшов до ресторану. Тут я побачив картину надзвичайну. За густо розставленими столиками сиділи, стояли і напів лежали на софах та кріслах старшини чорноморського кошу в імпровізованих, блискучих національних строях, а коло них викручувались, обнімали й цілували найрізноманітнішого типу шансонетки. Брязкіт скла, гамір, крики - все це навівало враження найогиднішого притону. Всі були п'яні. На столах лежали купи награбованих грошей - це старшини грали, в карти з своїми дамами... Лиця червоні, спитнілі, очі блискучі, видно було, що люди "пропадалися з світом. У мить я гадав "Фран-
цов": на фронті кров ллється, а добровольці з проститутками кокаїн нюхають!

Я пройшов далі й побачивши коло одного з столів в обіймах гарної жінки "папа кошового" Паладука та попросив з наказу Головного Отамана зауважити йому незручність такого явища.

Паладук вскочив, підбіг до мене й ледве тримаючись на ногах та виймаючи револьвер, став кричати: "я вам покажу (відповідні епітети нелітературні) як виирати за невірку Україну?!... За приміром "отамана" пішли й інші. Счинився страшенний гамір і я опинився в глухій комірчині. Передімном була револьверів, оголені шаблі, ланки по адресі Головного Отамана. Полк. Малашкевич, начальник кінного полку цього кошу, керував з я-

КИИСЬ садизмом захоплення цієї операцією. Він накинувся на мене, наче голодний звір на свою жертву. "Ви сидите, а ми мусимо кров проливати"... кричав він, просячи передати Головному Отаману, що "Чорноморський Кіш завше готовий умерти за Україну, але ніколи не допустить, щоб ним керували якісь пройди світа"... Я спасся чудом, бо ці люди стріляли в кого хотіли, як хотіли й присягалися вмирати за Україну, але нічиїх наказів не виконували. Нігде правди діти!

Опісля до них заходив у тихже цілях й полк. Мельник, тоді начальник штабу Осадного Корпусу, але й йому загрожали так, що мусів викликати Гроневику й сотню Стрільців для втихомирення вогневого патротизму провідників Чорноморського Кошу. Палащук в свою чергу погрожував, що "розжене всіх", для чого навіть був намірився підняти на ноги цілий Чорноморський Кіш. До кровопролиття не дійшло, але Палащук таки повів свій відділ і відзначився на фронті тим, що опісля щось в квітні, міг розкошувати "на димісії" в ресторані в Станиславові й показувати "брилянтову" руку своєї дами".

Я доложив про це Головному Отаману. Полк. Мельник в свою чергу докладав про неможливість присутності в армії таких старшин, але Головний Отаман відповів: "Ну, нічого; це всеж таки свої, Українці".....

З самого початку формувалися українські армії, помітно було в ній кілька течій. Ці ріжниці так яскраво проявлялись, що для кожного вони були ясні.

Перша течія - це Палащуки, Зелені, Данченки, Божки, Семесенки; друга - Тютюнники (але не провідники повстання в осени 1921. року), Коновальці, Мельники, Шаповали (Микола!), Безручки; третя - це тип т. зв. у нас *фаховців*", а у ооцьовиків "спеців".

Перша течія - це плід дегенеративного закону, нечасні ма-

няки перекручених понять про українські традиції, авантюристи й бандити. Знаменитими вчинками між цими виродками відзначилися Семесенко, Біденко, Святненко, Божко та інші.

Коли Біденкові штаб армії наказував зайняти ст. чотирібоки на лінії Шепетівка-Старокопистинів, цей відповів: "прошу мені не завважати в праці; я сам добре бачу, який маю фронт зайняти". Він зібрав коло себе сотню дебелих людей, одягнув їх у чемерки з червоними поясами й займався ревізиціями цукру, хліба та іншого. Але найбільшої популярності зажив не тільки на Україні, але й у Америці відомий "Отаман" Семесенко, що вславився своїм погромом у Проскуріві. Безумовно, колиб Семесенко закінчив свою кар'єру не грабіжком попівської родини в Карпатах та не силовав двох доньок священика, то не згадувавсяб, можливо поганим словом в нашої історії. Бо в проскурівському погромі, в лютому 1919. року, зачинили самі жида, влаштовуючи большевицькі зібрання та стріляючи з кулеметів в спину українському козакові. Мені особисто довелося пережити проскурівські події в тому розумінні, що я переїздив тоді через це місто по свіжих слідах крові. Сотні трупів валялися в нічному зібранні на вулицях, кров червоними стьожками перепліла цілий Проскурів, забиті жінки й діти були гідкою ілюстрацією цього діла. Але не тільки я, але й сила інших свідків стверджує, що ні бандитські нахили гайдамаків, ані грабунок не були справжньою причиною погрому. Цією причиною є природний, український, антисемітизм, який коріниться глибоко в натурі нашого селянина, що терпів від жида здириства й обмани, а за большевицьких наскоків цей антагонізм вплився в страшну ненависть до жидів, як до людей, що вчинили колюсальні розстріли, служачи в чрезнайках. Іскрою до погрому були большевицькі настрої проскурівських жидів, що проявилися в той день виступом по оці повставших комуністів у Проскуріві. Це складне питання

й його освітить в будучому історія, але напевне не оправдає вона ні провідників жидівського населення, ні само населення, бо жидам не хватало щирости стати одкрито на бік української державности. Міністри жидівських справ у кабінетах Директорії - це мало зрозуміле явище на стопі ворожоно відношення більшости жидів до українських визвольних стремлень.

Що до першої категорії старшин, то звичайно, цей елемент приніс таку шкоду лише через те, що не було керуючого військового центру, який умів би розумно використати кожду силу. Як Директорія, так і Головна Команда не мали ані певного плану, ані провідної думки військового будівництва. А найголовніше не було військового авторитету, який міг би надати формуванню війська певної системи й основних засад. Погляди Головного Отамана на формування української армії в перші часи не ріжнилися від поглядів на цей предмет Біденків, Палацуків та инш. Хто мав міцне горло й умів крикнути "слава"! Директорії, той був тоді найбільш пожаданим для армії.

"Кожий "Отаман" був цілою армією: одержував право на формування свого "загону" часто від окремих членів Директорії, чи уряду, від них же одержував і колюсальну суму грошей; на фронт відїздив тоді, коли йому хотілося; сам замовляв собі паротяги і цілий поїзд; самостійно вибірав місце своїх операцій", причім, ці операції більше виявлялися в контрибуціях, реквізиціях та дискредитації української державности серед населення. Прикладів наводити не варто, бо вони у всіх перед очима.

Друга категорія старшин - це неоціненні працівники, чесні й віддані справі до самопожертви. Але цих людей ненавидів усією душею Головний Отаман. О скільки першої і третьої категорії старшин Головний Отаман "не боявся", о скільки ревнував другу категорію до своїх прерогатив. Осецького, Грекова Головний Ота-

ман все старався відпихати від справ. Не дивлячись на те, що Січові Стрільці були найкращою й найбільш солідною з військових формацій, Головний Отаман невдовзі "розчарувався в них. За їх прихильність до В. Винниченка, як до людини з характером" він підозрівав їх завше в неояльності до себе, а опісля став отверто ганьбити їх, чим викликавав нараз глибоку розпуку Січових Стрільців. Коли Січові Стрільці знеслилися в боротьбі, тоді Головний Отаман на кожному кроці перешкаджав їм вбитися у силу, що довело їх до розвалу й знесення. Опісля часто висловлював отверто своє недовіря до праці й замірів Січових Стрільців.

Третя - найбільш огидна категорія людей, від котрих можна сподіватися того самого, чого можна сподіватися від людей, які не мають святих переконань і з національною справою звязують себе тільки матеріально. Чомусь у нас долюблювали і долюблюють або першу, або третю категорію старшин. Впродовж цілого 1919. року, підчас партійної диктатури, була в фаворі "отаманська" частина старшин. Друга частина була розігнана й знищена. Під кінець 1919. року лишилося тільки дещо з чесних людей при Головному Отаманові.

Аби мати добрий та надійний і патріотичний кадр, необхідно було нівелювати впливи одної й третьої категорії коло основної, другої. Особливо перша група старшин принесла нашій армії шкоду: її використовували всякі політики для своїх особистих цілей. Кожний з таких політиків хотів мати "своїх" людей і підпирав формування свого прихильника.

Кожний член директорії в свій час, а на початку повстання особливо, а то й кожний міністр хотів мати "своє" військо. Для цього формували військо всі, хто лише мав доступ до державної скарбниці, але не творили війська ті, хто його мусів творити.

На справу формування відпускалося таким прихильникам величезні суми. Така гірка правда початкової жмж історії армії Директорії. Врешті решт, запанував такий хаос, котрому ради не можна було дати впродовж цілого 1919. року.

А тимчасом події ставали все грізніші та грізніші. Болбочан відтягував свою армію до Полтави, швидко й вона впала й хоч на її ратунок посилялося чимало здібних відділів, але спасти ситуацію не вдавалося. Заподіяти лихові не було в Директорії сили. На місце Болбочана був призначений Волох, але од цього справа не виграла. В казармах Б. Луцького полку на Лукіянівці, в Києві, було коло тисячі змобілізованих козаків і 60 старшин під проводом сотн. Царенка, але цих людей не було кому вислати на фронт, давши зброю й зорганізувавши їх. А большевики вже вели наступ по всій лінії. Швидко заволоділи цілим Лівобережжям та й захопили коло Катеринослава переправу через Дніпро. Відкривалися нові фронти, а директорія не мала війська, збиці фронти заповнити. Перейшовши на правий беріг посунулися большевики далі, в глибину України, й в двадцятих числах подійшли до столиці.

V.

19. січня був відкритий Конгрес Трудового Народу України. Зібрався він в момент надзвичайно цікавий. Ворог загрожував Києву, а фізичної сили не вистарчило, аби поставити йому відповідний контрудар. Час був занадто малий, аби можна було збити населення військову силу, а внутрішні політичні тертя руйнували й те, що було створено в національному екстазі потужними силами самого народу. Хвилина вимагала героїчних чинів. Внутрішнє об'єднання, внутрішня міць, єдність національного фронту могли ще зірвати нарід до бою й спасти становище. І в тому розумінні всі надії покладалися на Трудовий Конгрес. Підняти настрій, натхну-

ти, поєднати розбіжні стремління й направити все на шлях оборони Вітчизни, це міг зробити лише Трудовий Конгрес, бо віра в Директорію була підірвана.

Поминаючи всі недоладности й абсурди самого "трудового" принципу, однобічність виборів, котрих не могли означити докладно самі автори проєкту, важною була сама ідея сякого такого бо-дай з'їзду народніх представників, що влили б у заражений організм центрального правительства свіжої, здорової води, висловили б непохитну волю цілого народу, дали б здвиг тим силам, що застигли серед взаємного поборювання.. Трудовий Конгрес, що будекликаний на швидку, розпочав свої наради в той час, коли гуркіт гармат відкликувався в столиці погрожуючою луною.

Але вже перші надії Трудового Конгресу зраджували всі надії і сподівання. Поміркованість мали внести представники Галичини, а переважала в самому Конгресі Селянська Спілка, котра з початку об'єднювала більшість селянських партій. Ті промови, які виголошені були на засіданнях Трудового Конгресу, ні єдиним словом не торкались тяжкого становища України. Жадний з промовців не підніс справи оборони Республіки. Зате політичні кличі й партійна демагогія розцвіли, як ніколи ще не бувало. Злим духом на цей раз уже були с.р., що представлялися тепер щось шістьома відрубними групами й взаємно поборювали одна другу. Найбільш шкідливою групою була група т. зв. лівих с.р. та "незалежників", котрі відкололися від своїх головних пнів. В цих групах було зібрано невеличку скількість розхитаних людей, котрі одразу ж ставили справу оборони Республіки в сферу партійних інтересів. Трудовий Конгрес, замість займатися обороною держави, розпочав ділити вплив у ній поміж політичними партіями-.

Тому - то постанови Трудового Конгресу, на поміркованість котрих де в чому вплинули партії Галичини та С.С. і дещо інших пра-

віщих українських груп, не мали того значіння, авторитету й сили, яка була потрібна. Відламки соціалістичних партій, котрим не пощастило на конгресі переперти братерства з Москвою, тепер зайнялися пропагандою серед київського гарнізону, аби не виходити з Києва, підняв зброю проти директорії й вийшов на зустріч більшовикам. Авдієнко, Любимський, Ткаченко, Степаненко, Аркадій, вже тоді одкрито виступили й здеморалізували військо.

Коли Трудовий Конгрес, винісши на спіх кілька постанов, розіхався, в Києві вже почалася паніка. Штаб, Міністерства, центральні установи, все це здиїмалося з своїх місць і тікало з столиці. Більшовики наближалися до Києва, а надії на оборону ніхто не мав. На дорозі вони підіймали весь той елемент, що був настроєний хорожо відносно української державности. Партії впливом не користувалися на провінції, та й уместі особливого значіння вони не мали... І опанувати стихією ніхто не міг.

І 5. лютого 1919. року, що правда, аж на постий день, після того, як з Києва все тікло поспішно, не думаючи боронитись, більшовики вступили до Києва. Столиця стогнала і плакала. Холодом пройняло душі Українців.

VI.

Коли впав Харків, то й Полтава мусіла впасти. А коли мусіла впасти Полтава, то за нею слідом йшов Київ. Це логічний перебіг фактів і иншого перебігу їх бути не могло, о скільки оборона держави одійшла на другий план в цілому ряді питань внутрішнього характеру. Величезний підйом народу спадав, національний екстаз потухав, коли директорія сиділа в Києві. Життя народу від того часу пішло иншим шляхом, ніж діяльність правительства. Вірніше, народ було здано на його власні сили. Колосальна територія, яку було стихійно звільнено від гетьманської адміністрації, вимагала керуючого апарату, вимагала негайно агентів влади, котрі мо-

глиби втихомирити розбурхану провінцію й надати їй форм національно-державного життя. Але уряд не спішив перевести це найголовніше найтрудніше завдання. До тогож на провінції часто посилалося лише партійних людей, що або були анальфабетами, або безрадними перед силою тих питань, що виникали на місцях, бо партійна програма не давала їм ані вказівок, ані тим більше системи адміністративного урядування. Інструкції з міністерства мінялися так само, як мінялися міністри. Людей же з досвідом і ерудицією, але безпартійних, не те, що ігнорувалося, а навіть переслідувалося. Аджеж є загально відомим факт, що керуючий інформаційним бюро Директорії С. Р. Григоріїв заборонив у Києві вивозити на провінцію не соціалістичну літературу, хоч вона й була безпартійною. Колиж траплялося, що ця література якимсь чином попадала до вагона цього бюро, то її безцеремонно нидили й викидали. А той фатальний критерій: "я не певний у вашому есерстві", що прикладався до кожного з урядовців, військових і т.д., цеж була найбільша мудрість, яка залляла тоді Київ та всю Україну.

Основних законів Республіки не було видано, а як і видано дещо, то на ці закони давилися, як на анокронізм. Нова влада мусіла дати нові закони. Тому то не було ні одного сталого принципу в урядуванні. Треба додати, що окремі інструкції, приміром, для комендантів і комісарів на місцях видавалися не тільки Директорією і міністерствами, але й Головним Отаманом. Люде губилися серед лябіринту партійних доктрин: ситритніці їх використовували, а то лише для особистих цілей. Розпочався якийсь божевільний танок політичної спекуляції.

Якіс не були заслуги центральної Ради, але в одному вона фатально завинила. Завинила в тому, що охолодила національне чуття народів їх мас, посіяла партійну розбещеність та сприяла ка-

кастрофальному роздвоєнню українського національного організму на достойних і недостойних. Де національне добро, а де зло - ніхто не міг відповісти.

Не виправив цієї помилки й Гетьман Скоропадський. Коли центральну Раду можна обвинувачувати в демагогії й відсутності державного руху, то на долю Гетьмана припадає однобічність в цих державних його змаганнях. Надто слабенський був у нього національний запад, надто вузький був його погляд на інтереси української державності.

Але Директорія поносить найбільшу відповідальність за найстрашніший злочин: вона не тільки вбивала під'юм, але й віру в національну ідею українського народу нищила. І нищила свідомо, вперто й завзято. З такою ретельністю і найлютіший ворог не здравби порівнятися.

Нападові большевиків можна було протиставити лише силу цілого національного організму, але сила ця Директорією наддерблювалася, а в релті релт зійшла на нівець. Не проститься директорії те, що вона своїх помилок і злочинів не бажала бачити, не зміла до них признатися. В своїй немічї все шукала винних та зрадників.

В одній з кімнат готелю "Контіненталь" у Києві сидів Болбо-чав, як перша жертва цієї немічї. Два тижні перебував без допиту й слідства. На релті він попросив мене до себе.

- "Скажіть мені, що це все має значити? - запитував він у розпуці. Коли я винен, то хай мене судять, а коли ні, то хай...".

- "Ви мусите бути винні! ... казав я йому, бож треба найти якусь причину цього нечуваного погрому".

- "Так, але тоді зі мною рядом мусить сісти вся Директорія"...

3. ТЕРНИСТИМ ШЛЯХОМ.

... І всякий день перед нами,
Стид наш перед нами ...

Т. Шевченко.

УІ.

Втрата Київа була сильним ударом для всього українського громадянства. Втрата та була великим моральним ударом, не кажучи вже про те, що за цей місяць українська армія втратила величезну кількість військового майна, складів і т.п. З Київа вдалося вивести лише невеличку частину всього того, що зберігалось й накопичувалося за довгий час. Боротьба на далі надзвичайно утруднювалася й за всяку ціну необхідно було вернути столицю назад, доки більшовики не встигли евакуувати все це добро в Московщину. Військо боронило кожний клепоть землі й відходило після великих втрат. Найсильніші бої мали Січові Стрільці, Запоріжський Корпус та Синій Полк. Перші втрати на протязі місяця майже половину свого складу й примушені були одійти в запілля для реорганізації й поповнення. Синій полк, відходячи через Сивирщину, втратив у бою коло м. Павлолочі, відкіля походила більшість козаків цього полку, до трьохсот п'ятидесяти чоловік одними вбитими, а цілий склад полку ледве доходив до вісімсот багнетів. Так само завзято боролися під час відходу з під Київа й інші частини. Самопожертва армії здійснювалася величним апофеозом цілої народньої акції. Був це момент, коли дух народу дійшов до найвищого ступня свого напруження, але велика пора застала малих людей.

Для того, аби відбити Київ назад, потребувалося не більше 5-7 тисяч свіжого війська. Єдиною надією в цьому розумінні була Галичина, де в цей час точилися бої за Львів. Тому-то виникла думка цієї допомоги домагатися від державного секретаріату, котрий мав

більше виглядів на успіх мобілізації ніж Директорія.

З цією метою я й відіхав з доручення Головної Команди до Станиславова. Було це 25. січня, за кілька днів до втрати Києва.

Не буду торкатися митарств при переїзді через Галичину. Тут панувало також безладдя, як і Наддніпрянщині: руйнувався транспорт, люди ще не знали певної колії і все перебувало у такому самому хаосі, різниця тільки в тому, що в Галичині не було жiadної революції й над нею лише тяжіли наслідки світової війни. В самому Станиславові теж не було ліпше. Газети займалися в більшості критикою Директорії, а в урядових сферах про її закони й універсали говорили з іронією. Колиж я одвідав одно з засідань Національної Ради, то передімною встало питання: пробувати, чи не пробувати просити допомогу.

Акт злуки обох матерніх пнів, одного національного дерева, було врочисто декляровано 22. січня 1919. року на площі св. Софії в Києві, а тоді й він був скріплений й історичною традицією, коли представники українського народу з Галичини зіїшлися з представниками Великої України на спільному засіданні Трудового Конгресу для обміркування становища українських земель і для намічення дальшого, вже від тепер спільного шляху боротьби за Соборну Україну. Це був воістину святочний день в житті української нації! Це перший раз після ери Богдана Хмельницького переживали Києане таку, високого історичного значіння подію.

Але тут я цього не відчував. Члени парламенту під проводом Дра Макуха займалися жовчною критикою як законів, так і самої Директорії та її уряду. Головно обурювався др. Макух на Наддніпрянців за те, що вони, до цього часу не прислали цукру й хліба. Замість спільности - тут нотки недовіря і ворожнечі. З потенції Директорії тут теж не вірили. Бо, як казав др. Макух, - "коли загосподаруємося в себе, то ~~колись~~ й Велику Україну будувати".

В справі допомоги я вдався одразу до державного секретаря військових справ Д. Витовського, котрий був одним з тих представників молодого галицького покоління, що ні фізично ні психологічно не узнає кордонів по Збручу й відчував та терпить не за саму Галичину, але й за всю Україну.

Він розвинув переді мною широкі плани мобілізації, яку можна було перевести, радо говорив про самопожертву й кари́сть галицького козака, але тяжко нарікав, що йому не дають працювати. І справді, тоді в Галичині була велика можливість не тільки дома дати собі раду, ~~але~~ а й Київу допомогти.

- "Ви маєте вихованців російської культури, маєте політичні партії, що сперечаються з провід, а ми маємо нафту й австрійське сміття" - говорив полк. Д. Витовський з нескритою оілю. - "Не знаю, закінчив він нашу розмову, чи вдасться мені переконати в необхідності висилки цих 7 тисяч для оборони столиці, але знайте, й передайте це на Наддніпрянщину, що для цієї цілі я не зупинюсь навіть перед одкритим конфліктом з державним секретаріатом".....

Але в Галичині були свої болячки. Ті ж самі, що й на Великій Україні. Молоде покоління, це було безсиле боротися з рутинною й захоружістю старших діячів і допомога не була вислана. Уряд директорії кидався в инший бік і шукав допомоги в боротьбі, але ці шукання не відзначалися енергією і ширістю. -

II.

Фатальною комедією була друга спроба порятунку - переговори з тн. зв. " Антантою в Одесі ". Ці переговори - це початок дипломатичної кар'єри Директорії.

Як відомо, дня 4. січня 1918. року представники Антанти, а то: Франції - Табуї, а Англії - Нікстон Баге, вручили свої вірительні грамоти генеральному секретаріатові і запевняли про приязнь своїх держав до воскресної України.

- " Починаючи від сьогоднішнього дня, Франція увійшла в офіційні зносини з Україною ", - звучала нота французького уряду.

Але в березні того ж року Україна підписала в Бересті-Литовському мир з Німеччиною. Цим було виконано між Україною й Антантою таку безодню, яку засипати не вдалося Директорії. Особливо же сприяла загостренню антагонізму знаменита нота Генерального секретаря закордонних справ М. Любінського, котрий одного гарного ранку "позигаяв" з Києва представників, Англії, Франції та Італії. Це був світової слави скандал! Тому-то Антанта звесь час горіла злобою відносно України, а знаменитий Клемансо прямо таки знущався з українських представників у Парижі, мстився за берестейську угоду.

В свій час Антанта, з окрема Франція, звязувала з Україною великі надії, що ~~з~~ правда, експлуататорського характеру. Це видно хочби з слідувчого листа французького консула в Києві Асана П. до о. французького посла в Росії Люланса з дня 17/VIII. 1917. року. - "Мій дорогий посол! Спішу сповістити Вам велику новину. Вчора тут (в Києві. Автор) оголошено генеральний страйк, як протест проти арештів з наказу Петлюри лідерів більшовизму. Петлюра це зробив згідно з розпорядженням таємного товариства, котре в своїх листах буду називати С. С. (*Société secrète*). Я зустрівся з поважними й дуже впливовими членами цього Товариства, котрим сказав: "чому б вам не утворити таємного революційного трибуналу?". На це один з них відповів: "Я вже зробив (розпорядження) таку пропозицію і трибунал буде утворено". Зараз це таємне товариство є фактичним урядом. Петлюра є членом цього Товариства. Решта міністрів щось підозріває, але нічого певного не знає. Я обідав з Галіном і радив йому підтримати Петлюру, заявивши, що помиляється лише той, хто нічого не робить... Вчора мене повідомив Пульгін, що представники кубанських, донських, оренбурських та інших козаків прибули з пред-

ложенням заключити з Україною Союз. Ці воляки доручили передати Вам, що вони рішили битися з большевиками тільки на власній території. Вони прохають повідомити, що не думають завойовувати півночі з ціллю відбудови Росії; вони - федералісти, вони ніколи не заключають миру з большевиками і стремлять до згоди з державами Антанти. Вони признають, що Росія не може продовжувати війну і вони не мають наміру новвати. Чи не можете Ви звернути увагу французької преси на корисну роль центру національностей і на необхідність звязати його з київським центром. Я запропонував Пульгину слідувчий план: Французи приймають участь в утворенні національного банку, причім банк організується так, що в залежності від нього стоїть все економічне, торговельне й промислове життя краю. Цим шляхом ми творимо протекторат над Україною. Сподіваюсь, мій дорогий посол, що ті результати, яких я досяг на протязі тижня переконують Вас в легкості досягнення наших стремлінь: Україна під нашим протекторатом! Україна - найкраща з французьких колоній. До до таємного Товариства, то повідомлення про нього треба держати в повнім секреті, буває для Вас дуже зобов'язаний, якби Ви це укрили від пп. військових. Той сумний досвід, котрий я придбав у Греції переконав мене, що ці панове не вміють бути обережними. Наколи вони бодай одним словом підірвуть позицію Пульгіна та Галіпа, наших єдиних щирих друзів та ініціаторів зближення України з Антантою, то цим самим зроблять злочин відносно Франції. Ж. П. " З цього можна бачити, як наївно ці люди задивлялися на українські справи.

І ось уряд Директорії, де були тіж самі люди, які сприяли акції М. Любинського, розпочинає знову переговори з Антантою. Хуторянська дипломатія! Трудно вгадати, з чого походило це запобігання Директорії: чи з відсутности міри у власні сили, чи з традицій його рабства, чи з політичної наївності. Антанта, звичайно

готова була звести порахунки. Але на старих умовах відновити приязнь вона відмовлялася. Чим вона могла бути гарантована, що й на цей раз їй не дадуть поличника?

Висадивши в Одесі невеличкий франко-грецький десант, Антанта ніби силкувалася фізично вплинути на розв'язання східно-європейського питання. Безумовно, боротьба з більшовиками була тут на першому плані, але не малою задачею для Антанти було затримати на півдні Росії "вплив інших елементів, ніж ті, котрі її з України вигнали". Одночасно, Антанта вичікувала пояснення політики Директорії, бо Винниченкам та любинським, вона, логічно, не могла вірити. Антанта звикла, що перевороти в культурних державах, не конче потягають за собою образу для чужоземних представників, а зміна орієнтації тим більше. Значить, Антанта розуміла, що нове українське правительство мусить іти: або з більшовиками, в силу свого складу, або з Німцями, зсерігачи якусь логіку в політиці.

Трудно було вірити в допомогу Антанти при таких відносинах. Тим більше, що Франція шукала протизаги українському впливові на "півдні Росії" й находила цю протизагу в добровольцях, о скільки й Гетьман був скомпромітований в її очах своїм Союзом з Німеччиною.

До командних кругів "Антанти в Одесі" посилалися від Директорії кількакратно різні делегації, котрі продавали Україну хоч за що будь і цим викликали ще більше підозріння в своїй нездатності й слабості. А знаменита поїздка Остапенка це й досі пам'ятна своїми курвозами. Д. Ансельм, Фрайденберг, Лянжерон, а особливо "консул Ено" це історичні фігури в розвитку тодішніх переговорів Директорії з Антантою. Можна сказати, що консул Ено "далеко переважав своїм авторитетом гоголівського "ревізора" для Директорії.

Виде наведений "консул Ено" спершу став вимагати димісії В. Винниченка й В. Чеховського. Хоч це була вантюра, але цілком зрозуміла: ці бажання не йшли в розріз з бажаннями більшості українського громадянства; загальна справа від цього тільки вигравала, бо це були люди, що спричинилися тільки до побільшення нещастя. Не мали своєї власної політичної фізіономії, хиталися й кидали українську політику на непевність.

Але оригінальні дальні етапи цих переговорів. "Консул Ено" став вимагати дальших уступок. Він закладав димісії й С. Петлюри та Андрієвського, а на їх місце малосся на оці ввести двох членів з "Протасісу". Крім цього, вимагалосся 10-літнє контролю на залізницях, прийому добровольців у склад української армії та т.п. Нарешті, виплинула фігура ген. Грекова на пост головнокомандуючого південною армією єсоюзної Зопи. Це був, як казали в Директорії, "чортів хід". Цим нісисто малосся зсунути С. Петлюру. На цю останню пропозицію налягав і проф. Мацієвич, що заступив був С. Остапенка. На вимогу усунення С. Петлюри й Андрієвського з Директорії, остання заявила: "... всякі зміни в складі Директорії відоуваться в тому порядку, який зазначено законами Української Народньої Республіки". А друга вимога вивела з рівноваги політичні круги. Особливо, коли проф. Мацієвич прислав з Одеси категоричну відповідь: "Єдиний вихід у тому, аби проголосити от. Олександра Петровича (Грекова) головнокомандуючим південною армією на території союзної Зопи".

- "Я вірю проф. Мацієвичу, казав Головний Отаман, він хоч поганий політик, але щирий чоловік; дивуюся тільки, як він дає себе втягувати в таку авантюру. Греків напевне авантюрист"... Це була лебедина пісня переговорів з "Антантою в Одесі". Правда, вона ще присилала своїх представників в особах різних сержантів, але з цього було більше сміху, ніж діла. Хоч Директорія була не від того, аби й з сержантами складати умову.

На що далі рішилася Директорія - не відомо, але с.р. та с.д. подали в березні місяці в Винниці, вимогу, де рішуче домагання перервання розмов з Антантою й розпочаття переговорів з більшовиками на предмет узискання допомоги хоч з цього боку. Стара пісня! На цей раз уже цілим соціалістичним табором. Опісля з опущенням Шмеринки, переговори з Антантою самі собою порвалися. Тепер брала гору думка про орієнтацію на більшовиків. -

III.

Політика кабінету В. Чеховського впливала з змісту відомого маніфесту Директорії з дня 16. листопаду 1918. року та з принципів, окреслених в пізнішій "Деклярації" її. Як маніфест, так "Деклярація" було виплодом фантазії про диктатуру пролетаріату, хоч, що правда, не яскраво вивловлену "неозначену. Втіленням цієї Диктатури мав бути Трудовий Конгрес, котрому навалялося всі прерогативи законодавчого й фактичного суверенітету.. Але життя датувало щось зовсім протилежне. На превеликий жаль самих творців проекту диктатури пролетаріату не признавав сам пролетаріат, бо не був у більшості чужий елемент, ворожий до ідеї української державности. Гірко довелося непростим опікунам розчаруватися в своїх замірах. Той "Трудовий елемент", котрого в маніфесті про скликання Трудового Конгресу доводилося спеціально означати, повстав проти Директорії й приклади з Харківщини, Полтавщини, Київ-ва й Чернигова дали в цьому розумінні фатальні ілюстрації; цей елемент, турбуватися про котрий в першу чергу старалася Директорія, не тільки не піднявся проти ворожої окупації, але ще й стріляв у спину українському козакові. Таким чином, ідея диктатури пролетаріату, зло покепкувавши собою з Директорії, була фікцією, плодом буйної фантазії В. Винниченка та Ко.

Отже, треба було шукати інших основ політики, треба було шукати той ґрунт, на котрому політика Директорії моглаб принести плоди державної цінности. Але цей ґрунт став висуватися з під

На що далі рішилася Директорія - не відомо, але с.р. та с.д. подали в березні місяці в Винниці, вимогу, де рішуче домагання перервання розмов з Антантою й розпочаття переговорів з більшовиками на предмет узискання допомоги хоч з цього боку. Стара пісня! На цей раз уже цілим соціалістичним табором. Опісля з опущенням Шмеринки, переговори з Антантою самі собою порвалися. Тепер брала гору думка про орієнтацію на більшовиків. -

III.

Політика кабінету В. Чеховського впливала з змісту відомого маніфесту Директорії з дня 16. листопаду 1918. року та з принципів, окреслених в пізнішій "Деклярації" її. Як маніфест, так "Деклярація" було виплодом фантазії про диктатуру пролетаріату, хоч, що правда, не яскраво вивловлену "неозначену". Втіленням цієї Диктатури мав бути Трудовий Конгрес, котрому навалялося всі прерогативи законодавчого й фактичного суверенітету.. Але життя датувало щось зовсім протилежне. На превеликий жаль самих творців проекту диктатури пролетаріату не признавав сам пролетаріат, бо не був у більшості чужий елемент, ворожий до ідеї української державности. Гірко довелося непростим опікунам розчаруватися в своїх замірах. Той "Трудовий елемент", котрого в маніфесті про скликання Трудового Конгресу доводилося спеціально означати, повстав проти Директорії й приклади з Харківщини, Полтавщини, Київ-ва й Чернигова дали в цьому розумінні фатальні ілюстрації; цей елемент, турбуватися про котрий в першу чергу старалася Директорія, не тільки не піднявся проти ворожої окупації, але ще й стріляв у спину українському козакові. Таким чином, ідея диктатури пролетаріату, зло покопчувавши собі з Директорії, була фікцією, плодом буйної фантазії В. Винниченка та Ко.

Отже, треба було шукати інших основ політики, треба було шукати той ґрунт, на котрому політика Директорії моглаб принести плоди державної цінности. Але цей ґрунт став висуватися з під

ніг Директорії, бо вже й серед селянських мас з'явилися больше-
вицькі агітатори й підживляли у них довіра до уряду У.В.Р. До то-
го ж і сам Трудовий Конгрес, не зважаючи диття большевицьких мето-
дів і системи, сам висловився проти всієї диктатури.

Тому, кабінет Чеховського згубив раніє свого існування. На
того місця Директорія покликана кабінет Остапенка, аби в угоду
"буржуазній Антанті". Кабінет с. р. С. Остапенка, був складений
по принципу: хоч гірше, аби інше. Він представлявся в такому ви-
гляді: 1. голова Ради народніх міністрів С. Остапенко, 2. міністр
військових справ О. Шаповал /укр. с.с./, 3. міністр внутрішніх
справ Г. Чижевський /укр. с.р./, 4. міністр фінансів М. Кравень-
кий /укр. с.ф./, 5. міністр народнього господарства І. Ревенко-
Чопівський /укр. с.ф./, 6. міністр земельних справ С. Архипенко
/укр. н.р./, 7. міністр закордонних справ К. Манієвич /укр.с.ф./,
8. керуючий міністерством юстиції П. Маркович /укр. с.ф./, 9. ке-
руючий міністерством шляхів П. Пилипчук /укр.н.р./, 10. керуючий
міністерством освіти І. Огієнко /укр. с.ф./, 11. керуючий міні-
стерством культів І. Липа /укр.с.с./, 12. керуючий міністерством
народнього здоров'я О. Морган-Чепурівський /укр.с.ф./, 13. ке-
руючий міністерством морських справ Білінський /укр. с.с./, 14.
керуючий міністерством єврейських справ А. Ревунський /євд.

" -Щог/, 15. керуючий управлінням преси й інформації Др.
С. Назарук /гал. рад./, 16. державний контролер І. Симонів /укр.
с.л./, 17. державний секретар М. Корчакський /укр. с.ф./; міні-
стерство праці було скасоване.

Але цей кабінет став кісткою роздорі між українськими полі-
тичними партіями. Головно с.л. та с. р. заворушилися. Кабінетові
Остапенка доручено було дуже важкі державні питання, а переговори
в "Антанті в Одесі" були тією справою, котра викликала упадок
цього кабінету. Помалу вся державна політика зосереджувалася в
руках партії, бо Директорія після виходу з нії В. Винниченка попе-

на нілком під вплив "реального відношення партійних сил". Коли В. Бивниченко не вів "своєї" політики, то після його виходу не було вже в Директорії, окрім хіба Андрусовського, людей, котрі здатні були вести якусь самостійну лінію.

Головний Отаман знав, що "будуче належить демократії", як то він любив повторювати, але якій демократії та в якому політичному він не знав. Та про це він і не думав. Знавши всі справи держави "на добру волю і реальне відношення внутрішніх політичних сил", він зайнявся "військовими операціями", котрі знову ж таки, полягали виключно в масовитих роз'їздах, в порожніх балачках та безцільній інспекції армії. Все одно, роз'їзди ці не приносили жадної користі, а лише деморалізували військо, підірвали авторитет влади та руйнували цілий апарат. Ці роз'їзди, що не мали ні нілі, ні рації - спричинялися до повної дезорганізації армії, бо накази давалися на місцях першому ліпшому, а не, прикриваючись авторитетом Головного Отамана, обминав усі інстанції і бив безпосередньо в ціль, хоч чим вносився хаос та безладдя в цілу драбину військово-адміністративних відносин. Головний Отаман не тільки давав накази командирим арміями але і усіх їх підлеглих виключно до стрілочника, кухаря і машиністки. Тим самим не можна було налаштувати якогось центру, вілки можна було б вигадувати накази і бути певним, що ці накази чи розпорядження хтось не перекрає в дорозі до їх здійснення. По троху в усіх стали опускатися руки і кождий лише виглядав, коли почнеться евакуація, бо в цьому безладді, в цьому хаосі, в цьому розгарп'яті не можна було бути певним за завтрашній день. Головний Отаман при кожному об'їзді, при кожній інспекції /а здійснювався і на інспекції діяльність чоловік, причім доводилося тратити на не яких 2 - 3 дні, тягти за собою пару авт, цілий апарат, тратити силу енергії, бо військовий такий відділ стояв часом за кілька десятків верстів /.

Обіцяв лише "все прислати за два тижні". Проходили місяці, але обіцяне ніколи не приходило. Тратилася віра і сіялася непевність. При таких умовах навіть найздібніший кабінет міністрів нічого не мігби зробити, а кабінет Остапенка тим більше.

Не вдалося цьому кабінетові ні в переговорах з Антантою, ні в справі цивільної адміністрації проявити позитивні стремління. Поза залізничну владу уряду не сягала. Він увесь час був зайнятий внутрішніми періперіями. Коли приходили до влади "праві" - тоді "ліві" оновлювалися від праці, коли приходили до влади "ліві", тоді "праві" йшли на ту ж позицію. Влада на селах не було ніякої, через те накази з центру ніколи не виконувалися.

А в справі переговорів з Антантою кабінет Остапенка виявив і справді максимум політичної наївності. На протязі трьох місяців можна було спостерегти провісну лінію поведіння цієї Антанти, але українські дипломати навіть після нападу Денікіна не догадувалися, куди політика Антанти хилиться і чого ця політика багача. Поїздки до Стески довели лише до того, що все державне життя У. Н. Р. зосереджувалося в вагонах.

Тому-то 10. квітня було поєднано під впливом с.д. та с.р. соціалістичний кабінет Мартоса в такому складі: 1. голова ради народніх міністрів і міністр фінансів Б. Мартос /укр. с.д./, 2. заступник голови ради народніх міністрів і міністр юстиції А. Лівинський /укр. с.д./, 3. міністр внутрішніх справ І. Мазепа /укр. с.д./, 4. міністр земельних справ М. Ковалевський /укр. с.р./, 5. в.о. військового міністра Г. Сиротенко /укр. с.д./, 6. міністр закордонних справ А. Темницький /гал.с.д./, 7. міністр народньої освіти А. Крушельницький /гал. рад./, 8. міністр шляхів М. Щадлун /укр. с.д./, 9. міністр народнього господарства А. Шрамченко /укр. с.р./, 10. міністр праці О. Безпалко /бук. с.д./, 11. керуючий управлінням преси і інфор -

маній та в. о. державного секретаря І. Лизанівський /укр.с.р./, 12. керуючий міністерством пошт і телеграфів І. Паливода /укр. с. р./, 15. керуючий міністерством народного здоров'я Д. Одріна /укр. с. р./, 14. керуючий державним контролем В. Кабачнів, 15. керуючий міністерством культів М. Минович, 16. керуючий міністерством єврейських справ П. Крауский /жид Поалей Ціон "/.

Соціалістичний кабінет Мартоса рвав переговори з Антантою, та заповідав спертися виключно на соціалістичні українські кола й анархія загрожувала безроздільно.

IV.

Першою ілюстрацією цієї анархії може бути так зване повстання Соломівського в Жмеринці. Запачеги" опозиціє лівих с.р., що їздили з урядовими партіями " вели, як казав незалежний с.д. Ткаченко "потихеньку свою роботу", Соломівський пристав до партії лівих с.р., хоч безумовно, ніколи до цієї партії, ні духом, ні переконаннями не належав, але бачив нездатність кабінету Мартоса й шукав "порятунку".

В той час в Жмеринці перебував не тільки штаб дієвої армії, але й Ставка Головного Отамана. Це невеличке містечко, де в мирний час стояла ціла стрілецька бригада російського війська аж кипіло всякими большевицькими шпіонами й агітаторами. Особливо ж ворожо ставилися до Директорії та її соціалістичного уряду тутешні робітники з залізничної колеї й з Депа. В першій половині березня большевицька агітація досягла свого найвищого ступіння. Цій агітації, звичайно, сприяла симпатія деяких урядових кругів до большевиків та параліч урядового апарату. Залізничники ст. Жмеринка мали в себе "совіти" й вели плянову акцію проти української державности. Це в лютому перше повстання цих совітів було здавлене. А по мірі дезорганізації власної директорії антиукраїнський елемент піднімався сильніше й сильніше. -

Симптомами до повстання Соломінського були страйки жмеринських пекарів. Слідство виявило, що страйк був наслідком вороного настрою жмеринської міської думи до української влади. Тоді Ставка, як то вже практиковалося в Винниці з Кобелком, призначила Соломінського особливим комендантом Жмеринки та його околиць. Соломінський дістав від місцевих жидів 100.000 миколаївських рублів, причім агенти контррозвідного відділу штабу дієвої армії, котрим керував сотн. В. Коваленко, посписували собі номери кредиток і представили своєму начальству. Було ясно, що між Жидами й Соломінським існувало певне порозуміння з приводу анархістичних акцій на річ большевиків. Тоді сотн. Коваленко заарештував Соломінського й пілі муніципалітет м. Жмеринки й хліб на другий же день з'явився в місті.

Але От. Тютюнник, що часто вмів віддавати накази не орієнтувавшись, звільнив заарештованих жидів і в місті знову вибух страйк. Тоді Соломінський, теж звільнений от. Тютюнником, підняв повстання, використовуючи для цього свій невеличкий відділ з особливої комендантури та тих залізничників, котрі були настроєні по большевицки. Підбальорени був він злим, ставовищем на фронті й підходом большевиків до Жмеринки. Повстання Соломінському не вдалося з огляду на спритність начальника залоги сотн. Зелінського, котрий обезброїв Соломінського й відібрав йому 16 кулеметів. Тепер от. Тютюнник так само ретельно взявся й за кару, наказавши розстріляти Соломінського без суда, а після розстрілу "оформити піло".

О 1. год. дня нечасна жертва анархії, Соломінський, був розстріляний під залізничним мостом, коло двірця ст. Жмеринки. Підчас розстрілу кричав: "Хай живе Україна, але хай згинуть жінки"... Цього чоловіка провокувала на хабарі його наречена пані П. Не до неї й відносився передсмертний крик Соломінського. -

V.

Що день, то справи на фронті гіршали. В початку березня вже зда-
но було більшовикам і Козакам В безладному хаосі втікали штаби, мі-
ністерства та інші установи, деморалізуючи тим та розносячи по
Україні непевність і зневір. А тим заражав і фронт.

Військо, обливаючись кров'ю й віддаючи кожний клалоть землі
ворогові по впертих і страшних боях, відходило до Проскурова. А
в цей час більшовики всіма силами напірали на Рівне, аби охопити
в сільце українську армію й знищити її. Про фронт оповідали неймо-
вірні речі. ~~Там~~ко ранені козаки й старшини не покидали позиції.
Траплялися випадки, коли ранені, пролежавши певний час в нестямі
й прокинувшись уже в сфері ворога, одбирали собі життя, аби не да-
тися до рук його. Січові Стрільці сильно потерпіли. Для поповнення
були одведені в Запільє, але не могли добре реорганізуватися, бо
акції на фронті вимагали напруження останніх сил, і їх посиляли
знову. Ворог розвивав шалену діяльність, як на фронті так і в тилу.

В той час, коли Чічерін писав свою відповідь Директорії, боль-
шевицько-московське військо швидким темпом вело наступ майже по
всіх залізничних лініях Лівобережжя. А перебравшись в початку люто-
го на правий беріг Дніпра, більшовики вже сміливо переводили свої
плани в життя.

Завдяки відсутності добре організованого військового апарату
в центрі, не можна було в свій час ліквідувати той анархістичний
елемент, котрий піднявся в різних місцях. Отаман Зелений, що орга-
нізував свої відділи в районі Трипілья, спричинився до погіршення
становища в той спосіб, що підняв повстання без ясної цілі й без
певної платформи, чим дав можливість усьому бандитському елементо-
ві, який був настроений ворожо відносно Директорії, зорганізувати
ся під проводом Зеленого, може й несвідомо для цього останнього й
розпочати свою діяльність на тилах. Не прихилившись ні на бік Ди-

ректорії, ні на бік большевиків, Зелений був першою фігурою, яка розпочала історію "отаманщини". Цей стихійний, мало культурний та зарозумілий як і кождий анальфабет в політиці, елемент український, став проявляти свої сили скрізь там, де не відчувалося організованого державного життя.

Був він плодом знівечених понять про наше минуле, котрі виховала наша література XIX. віку, ота історично - белетристична хуторянізна, що не давала ідей, але їхала лише до протесту й якогось на пів свідомого бажання своєї власної волі. А ця воля була представлена в різних оповіданнях Каценків, Кулішів та інших лише як вислів беззмисловного стремління, оповитого сентиментами й запоріжськими аксесуарами. Наша література виховала тільки віру в стихію, але не дала ясного образу тієї української ідеології, котра вміщувала цілі її засоби, хоч в нашій історії їх було цілком досить. Так була вихована більшість української інтелігенції дореволюційної. Хто ж міг направити цих дітей стихії й надати вислову бажань гармонійності й єдиності?

Для ліквідації Зеленого посилалися з Києва навіть відділи війська, але час був пізній. Зелений уже пішов у світ... Він блукав по над Дніпром, але поки не надійшли большевики. А після з'явився до них червоним півнем", як казали останні, на коні, покритому червоною киреєю й з червоними стрілками в гриві та хвості. Большевики прогнали Зеленого й він загинув безславно.

Другою фігурою, яка розвивала зусилля української армії й деморалізувала населення України, був батько Махно, що представляв тип складної натури й мав значну силу та користувався великим розголосом, як "заступник пригноблених". Політичну фізіономію його даремно силкувалися розгадати політики. Махно виступав й проти директорії і проти большевиків і проти денікіна, та зажив глобальної слави анархиста. Ходило чимало легенд про цей анархізм Махна.

Але в цих легендах і оповіданнях одно було ясне: Махно підлягав впливові якоїсь сторонньої людини, чи й групи людей.

Але шкідливість усіх цих отаманів можна було або зменшити, або й ліквідувати, наскільки в головному штабі існував певний план і якась певна лінія. Тим більше, що в літі 1919. року, коли Головний Отаман був у Умані, приходив до нього представник тих частин Махна, котрі шукали протектора у над собою. Цей представник, що ні передким і нігде не складав данки, чим виявляв "незалежність" революційного духа, прибув недовозначно за ціллю навізати контакт з військовою управлінням директорії. У той час група Махна розбила ся на кілька частин, причім найслабшою, як казав цей представник, була та частина, котра схилилася на бік незалежності України. Група ця просила прийняти її під команду штабу директорії й обіцяла навіть інші махнівські частини перетягти на бік її. Довго крутився цей Махновець в штабі. Нарешті, після довгої об'єднаної перевірки його благонадійності прийняв його Головний Отаман.

- "Наша програма така як і Гала; ми теж хочемо самостійної України" - говорив цей чоловік. По ньому було видно, що української національної свідомості бракувало організації Махна і він більше налягав на соціальні інстинкти маси.

Але Головний Отаман не дав жадної рішучої відповіді. Він покленив Махнівця по плечу й людно з ним розстався.

- "Бійсь я цих людей, говорив він. Хто їх знає, яка в них ціль. Вони можуть нам розкласти армію." На цьому справа з Махновцями й була вичерпана. Енергійна акція Головної Команди могла весь цей елемент перетягти на свій бік, але їй бракувало віри в свої сили й політичної далекозорости.

Перекинувшись на правий беріг більшовики повели свою офензиву численними силами й то в багатьох напрямках: на Сарни, Мозир, Коростень, Київ, Литомир, Кременчу - Катеринослав та Миколаїв-Херсон.

До половини березня вони стреміли збити українську армію в кут до Проскурова й спочатку їм це цілком вдавалося. Вони вже були зайняли Коростень, Житомир, Бердичів, Сарни та прорвалися в напрямі Вінниця-Жмеринка. А до Рівного більшовики просунулися на віддаль яких 12 верстов, ситуація стала дуже критичною. Потребувалося колосального напруження цілого організму, аби витримати ті удари, які стали сипатися на змучену довгими боями українську армію.

І армія українська відстоювала з себе це напруження. З половини березня розпочинається контрнаступ українського війська з метою захопити Бердичів, Вінницю та Козятин. А в той же час північна група Оскілка веде успішний маневр на Коростень з метою захопити Київ. Січові Стрільці кількакратно здобувають Бердичів. Загрожену ситуацію на тій же вдалося спасти, але й повести енергичний наступ. Наступові стали допомагати й повстання, що спалахнули в багатьох місцях України проти більшовиків. Але й ці жертви не допомогли. Українській армії не вдалося досягти перемоги.

Для задуманої акції - вирвати Київ з рук ворога й повернути армії все величезне майно та взяти ініціативу боротьби в свої руки потребувалося чимало. В першу чергу потребувалася організована допомога фронту, спокійний тил та свіжі резерви. Вже не говорячи про те, що всякі партійні кличі й політичні суперечки мусіли зникнути. Вся увага мусіла бути на фронті. Кождий, старий і малий, мусів жити лише фронтом. В історії багатьох народів траплялися подібні моменти й там спасіння приходило лише з середини самого народу, з середини його провідних кругів.

Але самопожертва й героїзм війська не відгукувалися в тилу, не проймали закоружлих кругів необхідністю спільної акції й справа знов була програна.

Хоч з галицького фронту можна було стягти деякі резерви, але галицька нагальна команда найменше дбала про Київ. Між-головною Командою Директорії й Галицькою Начальною Командою не існувало жадного порозуміння з приводу боротьби. Кожде з цих правительств провадило справу на власну руку. І не дивлячись на те, що галицький державний секретаріат ін корпоре обіцяв допомогу, крім цього ця допомога була підтверджена й Головному Отаману в часі його по-буту в Станиславові в лютому 1919. року, але з Станиславова нічо-го не приходило. Підчас евакуації Києва, до Тарнополя було віді-слано силу військового майна, на який то рахунок галицька армія і провадила свої акції під Львовом, а наддніпрянська армія йшла в бій без набоїв, обдerta й голодна.

9. квітня під Нр. 67/ОК було вислано в Станиславів, де Дер-жавного секретаря військових справ, а в копії Др. Петрушевичу, Др. Голубовичу й командуючому галицькою армією ген. Омеляновичу-Павленку телеграму слідуєчого змісту:

- "Умова про шість курінів Вами не додержана, через це маємо загрозу Галичині з боку Волочиська большевиками. О скільки Вам до рогі інтереси всієї України й Галичини, мусите ліквідувати загро-зу, виславши принаймні сім тисяч війська. Головний Отаман Петлюра.

Але й на цю розпучливу телеграму допомоги не було вислано. Трохи згодом вислано було з Галичан тільки пару сот жандармів.

В той час, коли большевики вводили в бій все нові та нові си-ли, армія Директорії не діставала жадних поповнень, бо уряд не міг перевести мобілізацію. А постачання врешт підривало силу ар-мії. Запільє деморалізувалося далі. Й на велике нещастя, Запо-різьський Корпус, що оперував у районі Вапнярки був одрізаний большевиками від головних українських сил та мусів перейти до Ру-мунії, де його інтерновано, розбросано й обробовано до центру. Та-

(17)

Спогади кол. ад'ютанта Ставись
 Гош. Оптамане про Директорію, зокр. про позіт 1919,
 про страту полк. Болбочана, про
 єрхикнєзє Вільгельма та ін. (де розформувание
 армії)
 Каїм, 1922р. 20. VIII (1а частина) зм. пом)
 Маш., укр. єрк. 94-306
 (3-75,

що про неї варто сказати більше слів. Стільця цього було найдено після ліквідації перевороту.

Контр-розвідочна частина Осмілка мала в своєму розпорядженні 5 класових вагонів, в одному з котрих приміщено було своєрідний "бастенок, де було й спеціальне електричне приладдя для тортур. Цей "електричний стілець" представляв із себе звичайне жидівське крісло, оббите брудною, засмарцьованою матерією, клинового кольору, лякероване. Стояло в кінці салону, в кутку, й було відповідними шрусами прикріплене до підлоги; сидіння мало м'яке. На поруччах було прибито спеціальні пластинки з міді довжиною в 7 вершків з дірочками для штейселя. Рівнож і на спинці крісла, як і цирульнях, була прибито дощечка, а на ній мідна пластинка, де теж були дірочки для штейселя. Електричний ток приходив у вагоні і в кождо хвилию можна було його вводити. На поруччах і в низу коло кільок висіли ремінці, ко-

„МИТУСА“

РЕДАКЦИЈА УЛЦЕ.
ПАТРОНО-МИСТЕЦЬ-
КОТО МІСЯЧНИКА.

Ч.

Листа, два

192

трими прив'язувалося до крісла жертву. Коли Шамбулу було арештовано, то він з ганин - бальським захватом оповідав, що на цьому стільці загинуло 60 осіб. Які це були жертви - годі розповідати. Були це в більшо - сти або особисті, або політичні вороги Лапули. Жертву замучувалося з садизмом. Пізніше цього чоловіка було присуджено до смертної кари, але він раптом зник. Довгий час блукав й знову був вплив навіть в урядових кругах. За той час він забив одного старшину в 3. дивізії й вкрав його коня. Дійшло до того, що Лапулу навіть хотіли "використати". Але на своє щастя знову зник, бо розумів, що його мусіли застріляти кождий як скаженого пса.

Для переведення своїх планів у життя, Оскільки стягнув з фронту пару відділів і бувши з успіхом ліквідував Директорію, як би не декотрі промахи його.

- "Я приїхав до Здобунова, оповідав сотн. Коваленко Н-К. розвідного відділу штабу дієвої армії, в 7. год. ранку, на

другий день після арешту міністрів у Рівному. Моєю ціллю було: переконати Головного Отамана в необхідности якихось розпоряджень, бо в Ставці у цей час запанував переляк. На вокзалі застав я великий здиґ народу, що складався з урядовців та приватної публіки. Коло цієї товпи бігав розгулений Головний Отаман й палкою розганяв людей, запевняючи, що "нічого особливого не трапалося". В публіці це викликало сміх, а жінки з іронією підходили до Головного Отамана й просили уділити інформацій. Трьома вистрілами в повітря я розігнав товпу й радив Головному Отаману вислати до Рівного якийсь більший відділ, аби ліквідувати повстання. Але Головний Отаман так перелякався, що лише лепетав: "відозви треба, відозви на фронт; знайдіть ареопляна й негайно вишліть". А в цей час до Здобобукова підійшов і Броневи́к, аби арештувати Ставку. Я зустрів "ворогів", угостив їх добре й легко обеззброїв, бо повстання, видно, велося не серіозно,

без плану й Осмілко не мав щирих прихильників. Того ж дня прибула від Осмілка делегація в складі: Є. Архипенка, Цегельського, Насті Багатівної, Букшованого та инш. Головний Отаман їх прийняв і довго балакав. " Не дивіться на цей переворот, як на осмілковщину, казав Є. Архипенко, а як на бажання певної групи людей вратувати українську державність, котру Головний Отаман веде до загибелі". Є. Архипенко трохи посидів під арештом, але опісля був випущений. Переворот зліквідовано на рахунок програної акції під Київом ".

ІХ.

Сильний здвиг війська й на цей раз пішов на марно. Українська армія мусіла анулювати усі ті успіхи, яких вона досягла в побідному марті, квітні місяців й стала відходити назад. Незабаром повели свою офензиву й Поляки і українська армія мусіла залишити навіть дубенський та рі-

венський повіти й стала відходити до Тарнополя, а вкінці травня влада Директорії охоплювала лиш кілька верстов по в один і другий бік. Це були найсумніші дні існування її. Міністри собі варили коло своїх вагонів картоплю у казанах, а військові зайняті були своїми справами. Полк. Капустянецький, як н.к. оперативного відділу, займався виготовлюванням закордонних паспортів, а А. Мельник знесилювався від непомірної праці. Головний Отаман розїздив по фронту й підбадьорював військо.

Прошло коло восьми місяців збройної боротьби, але армія все ще переоувала на стоні повстанчій, примітивній. Тільки пара частин могла похвалатися регулярним устроєм і певним ладом. Сюди належав у першу чергу Січовий Корпус. Інші частини ^{на}трималися непевних організаційних основ, а на здіюности своїх командирів.

Було ясно, що корінь зла в самому впертому військовому управлінні. Але ні-

хто не спішив поправити його недоладности. Коли запропоновано було протягти на більш відповідальні посади Безручка й О. Удовіченко, то Капустянський сильно спротивлявся, кажучи: "Удовіченко всего лиш курсант і молод для штаба действующей армії, а Безручку достаточно і помічника н.ка відділу". На цьому справа реконструкції була розв'язана. Але без змін на вищих військових посадах не могла армія успішно боротися. До того ж, в кожній армії буває так, що неуспіхи приписуються якимсь недостаткам і ці недостатки усовувалися, а в українській армії творилися великі злочини, хочби й в постачанні, але кари за ці злочини ніхто не поносив. Це перша ознака немічності військового керівництва. В Радзивиллові ген. Осецький підняв питання про такі елементи регулярного устрою армії, як уніформа, ранги, і т.п., а Головний Отаман відповів: "... все це дуже добрі річї, але я боюся, щоб нам козак не добачав у цьому

старого режиму ". А справа реорганізації армії піднімалася ще ген. Грековим у Жмеринці в початку березня. Ген. Греків представив цілий план цієї реорганізації. Поділ на курії, а не окремі загони, заведення форми, дисципліни і т.д., але Головний Отаман тоді навіть слухати не хотів про "старий режим ".

Штаб дієвої армії, хоч мав своїм начальником такого чесного чоловіка як А. Мельник, не міг ним одним триматися. В самому штабі були такі люди, до котрих ані армія ані численне громадянство довіря не мало і не могло мати, бо цих людей ніхто не знав і вони були чужими українському духові. Кождий з таких людей при першому ж неспіхові починав доводити, що "Україна ще не доросла до самостійности ". Такий погляд обурював національних старшин і вони розуміли, що причиною неспіху не є недозрілість народу, а негідність багатьох провідників. І на цьому ґрунті впродовж цілого часу

боротьби велася внутрішня потаємна боротьба між самими старшинами.

Головний Отаман не мав певного критерія в оцінці, як старшини, так і основних засад на предмет творення армії, бо бракувало йому твердості, холодного розуму, ясного світогляду й військової освіти, бодай поверхової. Він все ще не позбувся революційних методів і за найкраще вважав піддержувати боротьбу одноманітними й беззмістовними промовами. Дійшло до того, що в Дунаєвцях ст. Тютюнник категорично заявив Головному Отаману: "Вамі поїздки, Пане Отамане, лише деморалізують військо; Ви не вмієте себе перед ним поводити й сієте тільки непевність;, прошу, аби це було в останній раз "... От. Тютюнник був людиною широю й отвертою: говорив усе, що мав у голові. Головний Отаман побагровів, безпорадно запитав: "чого ж ви від мене хочете"?... - й миттю вийшов з кімнати. Але на фронт їздити не переставав.

Уряд Директорії, займаючись внутрішніми кризами, цілком відривався від населення, "котре з початку проявляло великий підйом та ентузіазм і було готове на всякі жертви. За цей час уряд не перевів жадної з заповіджених реформ, коли не рахувати поїздки міністра земельних справ М. Ковалевського з астрологією на села, де він брався практично реалізувати земельну реформу. Скандальні ці реформи!

По відході з Києва Уряд і Директорія сильно поправили ". Тепер уже говорив Головний Отаман, що "селянин " хоче мати синього напівця на свій кавалок землі ", а переводити земельну реформу було трудно, бо старі принципи збанкрутували, а нових не винайдено. Все будівництво було зосередковане на відозвах, котрих друкувалося безліч. Дивно, що народ не зірвався й не змінив цього сміття, яке забруджувало й ідеологію і традиції української нації! Селянство глухло до кличів визволення, а бу-

ли й місцевости, котрі здіймали зброю проти самої Директорії, як це було в Пашківській волості, в Могилів-Подільському повіті, коло Жмеринки і т.д.

Військо зручним маневром після примари повного розгрому, повело знову успішний наступ на большевиків і захопило вже після великих втрат Староконстантинівський Проскурівський та Ново-Ушицький повіти й стало доходити до Жмеринки й Шепетівки. Але становище всеж було непевне. Правда, армія здобулася на велик здвиг, пішла з успіхом наперед, але деж були гарантії, що цьому наступові сприятиме відповідна організація й праця уряду та громадянства?

Фронт завше залежить від запілля.

Політика Директорії все ще не виходила на ясну дорогу. Армії вже доводилося вести боротьбу на два фронти - проти большевиків і проти Польщі, а допомога з заходу не приходила. Справа відношення до Польщі вимагала якогось вирішення. В цьому розумінні Пілсудський став проявляти ініція-

тиву й в кінці травня пропонував Петлюрі побачення в Варшаві, або десь в іншому місці. Головний Отаман на це зауважив жартома: "... знаєте, можна поїхати, але можна й не повернутись. Наші козаки їздили й їх теж добре приймали"... А стати на якусь точку погляду відносно Польщі треба було обов'язково, бо армії грозив розгром, наколи би й Поляки повели рішучий наступ. Безумовно, до затягування рішень на предмет відносин з Польщею спричинилися головню соціалістичні партії, котрі в Польщі вбачали лише "панів", а в Московщині, казали вони, цих панів уже вирізали. Впертість галицького уряду, який помирився о і з чортом, але не з Поляками, теж впливала на Директорію. Хоч в Галичині справи йшли вже надзвичайно погано, але як Директорія, так і Др. Петрушевич не вміли подивитися отверто в вічі реальному станові річей і не вміли відповідно використати польський фронт. Інших перспектив не було, наколи не ратувати можливість аліянсу з большевиками. Бо з заходу навряд чи можна було

сподіватися якоїсь допомоги.

Не дивлячись на те, що уряд видав на закупку військової амуніції й санітарного майна в Європі до двохсот мільонів закордонної валюти - не приходило відти навіть граму йоду. В усіх центрах Європи перебували спеціальні закупочні комісії, але армія йшла в бій без набоїв, а козаки цілували кулемети, коли їх вдавалося відбити у ворога. Але найголовніше в усій цій закупочній авантурі було те, що жадний з цих злочинців не поніс ніякої кари. А за те з політичними противниками на Україні ці люде боролися в гідний себе спосіб.

X.

Власне, про знамениту подію розстрілу Болбочана. Ця подія - це найкраща ілюстрація.

В січні місяці, яко жертва страшного погрому Директорії на Харківщині, Болбочан був заарештований в Кременчузі й посажений під арешт. Опісля його було вислано до Станиславова, де він блукав майже пів року

без діяльності.

Приснічений таким становищем, він написав щирою й отвертого листа Петлюрі, де говорив: "... Мене позбавлено всякої діяльності й я блукаю по світу, не знаючи своєї вини. За що така немилість для мене? За те, що я відмовився присягати Гетьманові?.... Аджеж, думаю, не Вам, Пане Отамане, судити, хто з нас більше любить Україну. Я бачу, що справи приймають такий оборот, коли кожному треба всі сили віддати, аби спасти Батьківщину. Ви, Пане Отамане, не спасите України, бо Ви взялися за ту справу, де Ви нічого не розумієте. Хиба ж Ви військова людина?... " І.т.д.

Лист цей кинув в люті Головного Отамана й натягнув на Болбочана пімсту.

Якраз в цей час появилася Болбочан в Чорному Острові, де перебували й всі установи та Ставки. В Чорному Острові блукав Болбочан попід вагонами з своїм маленьким пасиком, часто бачився з членом Директорії А. Макарен-

ком й довгими годинами радився з ним та з іншими людьми, що були опозиційно настроєні до Головного Отамана й вирішували скористати з Болбочана для боротьби з ним.

- "Шкода мені Запоріжців, казав Болбочан, я їх викохав, це ж мої діти й я хотів би знову бути з ними". І ось в Проскурові намірився Болбочан перевести свої плани в життя. Маючи під собою таку сильну частину, як Запоріжський Корпус, котрий тоді вернувся через Румунію, Болбочан й справді міг думати про переворот.

З'явившись до Проскурова, він став вимагати у Сальського здачі собі Корпусу, що ген. Сальський і зробив без найменшого відпору. Був це з боку ген. Сальського такий вчинок, якого може допуститися вартівий, сходячи з свого поста. Переорання Болбочаном Запоріжського Корпусу без відома й розпорядження було визовом, котрий одразу сколихнув урядові круги.

Головний Отаман наказав заарештувати Болбочана й привести в Чорний Острів для

суда, що й виконав полк. Мельник, пославши з цією місією сотн. Коваленка. Останній приїхав до Проскурова, але Болбочан спротивився арештові, говорячи: "Виконувати накази голандського півника не буду й не хочу. Ця нещасна людина, що в державних справах нічого не розуміє, мусить одійти від керування військом"... І за ліквідацією Болбочана взявся всякий, хто лише мав до цього охоту.

Ці люди запевняли, що особливого нічого не загрожує, що справу можна ліквідувати в дуже легкий і безкровний спосіб та просили Головного Отамана поїхати особисто до Болбочана й з ним поговорити. Але Головний Отаман, покликаючись на вістку, що Болбочан погрожує йому смертю, наколи зявиться серед Запоріжців, спершу їхати одмовлявся. Після намірився їхати, але для того лише, аби оголосити Болбочана зрадником перед цілим строзом Запоріжців і тим покінчити справу. Але від такого екстраординарного виступу одговорили Головного Отамана, мотивуючи, що й справді За-

поріжці можуть дати одного чи другого залпа, виконуючи наказ Болбочана. Справа прийняла за тяжкий характер. Все це й справді з боку мусіло здатися переворотом. Але найбільше всього обурювала нерішучість та проволікання рішення в той чи інший бік.

Болбочан тоді став розуміти усю небезпеку розпочатого ним діла авантюри й сховався але на краю Проскурова, в хаті жида, що займався збиранням ганчірок по місту. Тут його й заарештував сотн. Коваленко з сотнею Дорошенківців й привіз до штабу І. Запоріжської дивізії в розпорядження начальника її штабу підп. Стефанова. Тут Болбочана ледве вдалося спасти від самосуду з боку особистих ворогів. Він виглядав змученим і переляканим. Видно, що не сподівався таких результатів.

А в цей час прибув з куляментю сотнею і полк. Сушко до Проскурова, але до ліквідації Болбочана в такий спосіб не дійшло. Безумовно, на стріли Сушка Запоріжці відкрили вогонь і справа потяглаб кровопролиття. І Болбочана в екіпажі Запоріжського Корпусу

було відправлено під ескортом козаків Дорошенківського Полку до Чорного Острова, куди його й привезли о 3. год. вночі 16. червня. Причін, де в Проскурові одержав сотн. Коваленко від канцелярії директорії карту ~~бляну~~ бляну на розправу з Болбочаном, але сотн. Коваленко цей скандальний папір сховав і стали робитися заходи про утворення суду. Великих зусиль коштувало й тут уберегти Болбочана для суда, бо було чимало охотників узяти його собі "на ліквідацію".

Сотн. Коваленко посадив Болбочана в свій сальонці, причін, на цей раз Болбочан поводив себе дивно: пив кисле молоко й навіть жартував засм, сотн. Коваленко доложив про всь подію Головному Отаману, у котрого в цей час зібрався увесь урядовий сімкліт. Була 5. год. ранку 17. червня.

Інформацій чекали всі з нетерплячкою, бо переполох між міністрами був надзвичайно великим.

чайний. Але тепер, коли Болбочан був уже в руках, всі почували себе героями. Особливо ж Головний Отаман після прокурівського страху тепер виглядав цілим Наполеоном. "Дякуймо нашого лицарі за безкровну ліквідацію перевороту" - говорив він жартуюче. Всі міністри кланялись й висловлювали й своє признание.

- "В цю хвилину, коли я бачив цих людей, задурених і безпомічних перед такими великими справами, хотілося мені одного: хотілося зірвати динамітом вагона й пустити в повітря усю цю зграю оанкротів" - казав мені після сесії. Коваленко.

Одкрито, законно ніяких рішень ніхто не давав. Все робилося "в приватний спосіб". Так і тут. Ще не встиг Коваленко вийти з сальонки Головного Отамана, як відти ж вибіг сесії. Д. і передав наказ іменем Головного Отамана, аби негайно було організовано польовий суд, щоб "покінчити формально з авантюрою".

- " Я був на стільки стомлений і морально прибитий усією цією картиною, оповідав сотн. Коваленко, що нічого не відповів і пішов до своєї сальонки, де застав Болбочана бодрествуючим. Він нарікав, що Петлюра не схотів з ним побачитись в Прескуріві і впадав у пригноблений настрій. Я розумів у всьому цьому свою вину й рішив спокутувати її в той спосіб, що запропонував Болбочану втікати, вимагаючи від нього слова честі, що він більше тут не покажеться. Він цілу ніч не спав, сидів на канапі й глибоко думав. Але тікати одмовився, говорячи: " Я не почував за собою вини і тому тікати не хочу ". Я доведив йому, що буде організовано суд, який не помилює політичних в'язнів Гелівного Отмана, але Болбочан і на це відповідав: " Я в такий суд не вірю ". Стомлений до речти, а заснув ".

В спосіб негідний і скандальний було організовано суд, на кетрому прокуратором було призначено П. Цевного, що з справе-

дливістю давно резійшовся, а оборонцем якогось козака. Судити мали ранком, причім тенденції проявлялися такі, що про помилування, чи справедливий засуд не могло бути й думки. Нещасний Болбочан й справді не знав, що йому вибрати. Препозиції тікати він боявся, бо врятує решт, він знав, що втікаючи можна загинути, а в революцію було звичайною річчю пустити чоловіка тікати, а в спину післати кулю за "побіг". В можливість сувереного засуду він не вірив, бо щиро не відчував себе винним в такій мірі, а ще не був свідомим того, що труси з своїми верогами розправляються жорстоко.

Суд відбувся в вагоні III. класу. Хто був на цьому суді, той на віки запам'ятає картину цього розкошацького діла. П. Певний громив Болбочана як лише міг, нападаючи на нього за "свідому провокацію, свідомий замір доказати державний переворот". Болбочан плакав. Про-

сив побачення з Макаренком, з Петлюрою, вимигав, щоби йому дозволено було написати листа, але даремно. Це не був Суд, а ганебна праця "застянка". Вагон Головного Отамана ввесь час тримав контакт з судом через сотн. Д., котрого кождий з судів і прокурор особливо вважали обов'язком інформувати для передачі Головному Отаману про перебіг суду та про присутність даних до обвинувачення. А коли б цих даних не було, то не забарилися їх сфабрикувати. Така вже була атмосфера! Дійшло до того, що член суда жандари Бартош благав сотн. Коваленка й інших забрати Болбочана з суду, не дати на знущання. Цілий день тягав суд, а вночі був винесений приговор смертної кари.

Тепер же треба було комусь санкціонувати присуд. І тут виявилася вся підлість і тхорівстро цих людей. Ген. Осецький наодріз відмовився підписати приговор і виїхав з Чорного Острова, уживаючи

руки. Тютюнника не було, а коли понесли приговор на підпис Головному Отаману, то останній передав через сотн. Д., аби з такими річами у Головного Отмана не появлялися "... Полк. Мельник хитав головою й лише обурювався, як може Головний Отаман уникати підпису; коли він з тим, хто стоїть на сторожі законів Республіки. І справа з підписом приговору затягнулася. Болбочана перевели до одного з вагонів у міністерському потязі.

Минув день, другий, третій, але ніхто не говорив, що буде з засудженим. Болбочан з хвилини на хвилину чекав розстрілу, мучився і ожеводів. Цілував козакам варті чоботи, облагав, аби його пустили. Як загнаний звір кидався, стогнав, рвав на собі волосся й падав на канапу та ридав. Жах проймав душу того, хто бачив цього чоловіка в ту хвилину!

- "Болбочан сидів Чорний як земля, коли я увійшов до нього в купе, оповідає далі сотн. Коваленко; не їв, не спав, лице

його мінялося: то приймало вираз божевільного, то проявлялося на хвилю маленьким огником свідомості. Ранком встав, узяв мою руку й став її трясти та цілувати, вийняв свою фотографічну карточку на білому коні, й просив передати цю картку жінці в Харків. Я взяв картку, але Болбочан спохватився й став лепетати: не дам; віддайте картку, ви мене обдурите так само, як обдурив Макаренко й Петлюра ".... В цей момент Болбочан лише хвильово приходив до себе. Взяв назад свою картку, став її цілувати й кричав несамовито: Зіна!, Зіна! Зіна! Тяжка це була хвиля! Я не міг дивитися на муки його й знову звернувся до сотн. Д., аби заложив Головному Отаману про стан засудженого, бо до нього вже приговору не можна було прикладати, лише потрібно було лікаря. Але з цим чоловіком ні до чого не доходив. Тоді сам звернувся до Головного Отамана. Я доводив йому, що суд було організовано самим ганебним способом, а приговора ніхто не хоче писати; що Болбочана

вже не можна розстрілювати, бо це вже цілком хора людина. Петлюра на це все заявив мені голосом, що не допускає ніякої суперечки: "Про усьо цю подію я нічого не знаю й знати не хочу. Я є Голова Держави, це вам мусить бути відомо; для таких справ я маю відповідні апарати"... Коли ж я став доводити, що це й є компетенція Голови Держави, то він крикнув: "Прощу більше не згадувати в моїй присутності це діло"... Тоді я знайшов лікаря, привів його до хворого й лікар зробив йому примочни, дав лікарства й Болсочан трохи одійшов."...

В цей час оборонець подав Головному Отаману прохання про заміну смертної кари. Але на це не зверталось уваги й приговора всеж далі ніхто не хотів підписати. Декотрі люди зверталися до полк. Капустянського, аби поробив якісь заходи, але цей одмахнувся рукою.

І ось тут справа досягає ганебного розвитку, коли в ночі з'явилися до засу-

дженого міністри на допит. Перед вели Мартос та Безпалко. Вони збудили на пів притомного Болбочана й стали його допитувати: "хто вас науськав на це погане діло"... Нечуваний в історії фант!... Болбочан прокинувся, ледве розпізнаючи людей, оглянувся навкруги й став відповідати. Обіцяв усе розказати, коли дадуть можливість пообщатись з Макаренком або Петлюрою. Очевидно, історія ще дещо пізніше виявить, коли Болбочан так добивався пообщання з ними. Але й міністри мали свої погляди на цю справу й остання воля Болбочана не була сповнена. Додати грешак варто, що Болбочан вимагав на суді яко свідків Петлюру й Макаренка.

Не відомо, по чьому наказу була викопана на південний схід від ст. Чорний Острів, в 1500 кроках від неї під ровом яма, в котрій мали поховати розстріляного Болбочана. Сюди привели його галицькі жандарми, а супроводили різні офіційальні особи і Отець Матнюк. Болбочан падав, плакав,

і страшним голосом кричав. Коли о. Матіюк сновідав Болбочана, то всі, окрім жандармів повтікали й Болбочана знову на пів живого привели й посадили в те саме купе. Тоді вже о. Матиюк звернувся особисто до Головного Отмана з проханням про помилування, але з цих заходів священника також нічого не вийшло.

Засим, Ставка й міністерства рушили до Кам'янця, а з ними й засуджений на смерть Болбочан, котрий уже фійно оожеволів... Кусав руки схороні, рвавсь, або лежав і оалакав сам з собою. Страшно було дивитися на цього чоловіка. О. Матиюк не витримав і на ст. Балін став вимагати наказу, аби розстріляли Болбочана хочби з "християнського милосердя". З цією місією вдавсь він до Головного Отмана й з канцелярії Ставки була видана бумажка, на основі котрої з "християнського милосердя" розстріляно Болбочана о 10 год. ранку, 29. червня, на ст. Балін, та за-

копано коло семафорної будки, в напрямі на Камінець Подільський. Галицькі жандарми дали три залпи по бездушному трупові Болбочана й були дасливі, що позоулися трамного обовязку.

А директорія могла тепер урядувати в Камянці Подільському до нових подви-гів. -

О С Т А Н Н І З У С И Л Л Я.

....Дві безодні вирости під нашими ногами; коли не знайдемо розумного ооходу, жадні нас проковтнути.

Іван Мазепа.

І.

Ще вкінці лютого місяця 1919. року, в той час, коли мала розпочати свої акції зна-на армія Галлера, прислала Антанта в особі ген. Бертельмі свою комісію, що мала зайняти ся полагодженням зоройного конфлікту між Галичиною й Польщею. На бажання цього генерала було запрошено на знамениту нараду в Ходорові в особі Головного Отмана й представника війська Великої України й це було щасливою ознакою, що Галичину трактується в звязку з Наддніпрянщиною. Приїзд Бертельмі наросив був великого галасу й до Станиславова 22. лютого віхав Головний Отаман, де мав також порушити справу висилки допомоги для повернення назад Київа.

Ген Бертаьмі пропонував, як на той час,

досить вигідні умови, на котрих можна було замиритися Галичині з Польщею. Умови ці полягали в тому, що граничною лінією мав стати "Дністер", але Борислав і Дрогобич відходили до Галичини, яко на~~д~~то~~в~~і джерела. Умови ці, що правда, не зовсім були корисні для самої Галичини, але для Соборної України вони представляли дуже корисний зворот подій. Ситуація як у Галичині, так і на Наддніпрянщині диктувала умови ці прийняти. Галицька армія мала все: і хорообрість, і віру і посвяту для ідеї визволення України, але вона була малочислена в порівнянні з польською армією, найголовніше ж, не була вона з технічного боку обставлена так, аби могла довго вести позиційну війну, та довго змагатися з фаворизованою Антантою Польщею.

Наймудріший з тодішніх галицьких державних військових полк. Д. Витовський, організатор і ініціатор повстання 1. листопаду 1918. року у Львові, задивлявся тоді не зовсім оптимістично на результати

боротьби сам- на сам з Польщею. Погляд цей
опісля виправдався як найкраще. Здоровий
розсудок підказував, що боротьбу на Київ
та Львів, треба було вести лише спільними
силами соборної армії й відповідною робо-
тою соборної політики та дипломатії. Тому
Галичині необхідна була допомога Великої
України, так само як і Наддніпрянщині поміч
Галичини. Але Велика Україна сама пережива-
ла такі часи, що на цю допомогу не можна
було лічити. Дещо давалося, але цього було
мало, бо з більшовиками йшла тут шалена
боротьба. Обставини й внутрішня вартість
уряду Директорії не говорили за те, щоб
можна було утворити значну силу, або битися
успішно проти Польщі й проти більшовиків.
Хоч, врешті решт, без Києва не могло бути
й Львова. Навіть Антанта це розуміла. Але
не розуміли цього галицькі політичні круги.
Велика кількість депеш, спеціальні курсери,
поїздка Головного Отамана - нічого не по-
могло й обіцяних сімтисяч людей для оборо-
ни Києва не було прислано. Й Київ упав...

Упав лише для того, аби й Львів за собою потягнути... Це кождий розумів, як неминучість. Але галицькі політики на чолі з Др. Петрушевичом не хотіли цього розуміти. Ніякі аргументи про необхідність ведення лінії загально-української політики, про необхідність оглядатися одним на других не переконували державний Декретаріят Галичини. Про Київ галицькі політики любили згадувати й оповідати, але лише в тоні спогадів про бучну парадну площу св. Софії в день 22. січня, не більше. Вони лише усміхалися на упіщення про те, що ще існує Київ, котрого далі спускати з ока не можна, бо від цього залежить будучність і Львова й Києва. Для цієї старої генерації галицько-австрійських діячів існував лише Львів, поза ним вони ще бажали б мати хіба що віденський парламент, а в цьому свій клуб і баста!... Були ще й інші всілякі орієнтації: на Німців, Чехів, і т.п., але ці орієнтації виходили так само з сепаратного, галицького ґрунту, Ве-

лика Україна залишалася поза їх сферою. Велика Україна згадувалася на засіданнях Національної Ради в Станиславові, але лише як джерело постачання, хлібом, сукном, цукром та іншим. Як ми вже згадували, Др. Макух недвозначно там заявляв, що "як упрямимось тут, тоді пічнемо будувати Велику Україну." І це не тільки була точка погляду Дра Макуха, але й штандпунат, з якого більшість керівників галицької політики розглядали взаємовідносини між Наддніпрянщиною та Наддніпрянщиною. Жовч в цих відносинах стала проявлятися ще з Станиславова. Цю різницю можна ще було помітити, хто дав собі труду відавідати пару засідань Національної Ради. На цих засіданнях закони Директорії, особливо земельний піддавалися безпощадній критиці, а відси вже жовч стала розвиватися скрізь, на всю сферу відносин. Одразу примічалось. Одразу примічалось що зіткнулись між собою два різних погляди на вставні питання внутрішньої політики Галичини й Великої України й потребувалося

якогось об'єднуючого нязвук, нівелюючого нязвук ці противенства голосу, як з одного так і з другого боку.

На нараді в Ходорові Головний Отаман не вважав можливим настоювати на прийнятті умов Бертельмі, аби, як він казав, не було "нарікань на мене". Хоч прийняття умов Бертельмі, як не як, було єдиним виходом з того становища, яке склалося після втрати Києва. Вихід цей був необхідний для того, аби зробити невеличку передихну й організуватися, щоб сміливіше вдарити тоді в обороні союзних українських земель. Але як політика Дра Петрушевича, так і політика С. Петлюри далі сьогоднішнього дня не бачила.

Було ясно, що Антанта шукає точки опора для своєї політики на європейському сході й що цю точку хоче зосередити на Польщі, за відсутністю сильніших і певніших контрагентів. Ходило Антанті о утворення сильного фронту для боротьби з більшовиками. І наскільки українські політики тогочасні прогля-

нули бодай сучасне становище й трохи в будуще, то зупинилися б на цілі. Україна могла претендувати на суперництво з Польщею в Парижі лише тоді, якої мала Київ у своїх руках та й на Львів могла мати серйозні вигляди. Але Києва вже не було а під Львовом побільшення сил Поляками приносило серйозну або й катастрофальну загрозу, що опісля й підтвердилося на прикладі Галлера.

Льогіка подій та бодай сяке таке розуміння політичних відносин доводили, що за рахунок уступок під Львовом, можна було б поправити становище під Києвом, одіорати назад столицю й з неї вже провадити далі збирання українських земель Миючи ж (теж проблематично!) лише Львів у руках та території не далі Проскурова - українська політика не могла претендувати на провідну роль на Сході й на суперництво з Польщею в Європі. Становище Директорії й Національної Ради було таке, що необхідно було прислухатися до голосу з Парижу бодай о стільки, о скільки ж там українські представники вимагали мате-

ріальної допомоги та визнання. Тоб-то, треба було лише, аби політика на місці йшла в контакт з політикою закордонною! Але Директорія як і Галичина вели політику на два фронти: посилали місії за кордон і делегатів до большевиків. А треба було зробити вибір: або на Європу оглядатися й використовувати її, або на большевиків. Або жертвувати бодай тимчасово дечим на заході України й міцно стати в Києві, або жертвувати всім на сході України й вдатися в непевну боротьбу з фаворизованим могутною тоді Антантою ворогом.

Державний Секретаріат і слухати не хотів про яке-небудь порозуміння з Польщею, одкидав кожду пропозицію на цей предмет а Директорія не мала авторитету й рішучости щиро й твердо порадити пропозицію Бертельмі прийняти з біллю в серці, але з великою надією в душі. І галицька політика провалилася.

Тиснена большевиками українська армія, спливаючи кровію, відходила й в початку червня прибіта була до Тарнополя. Під Львовом

події гіршали, а в середині травня галицька армія стала відходити по всьому фронту. Так надійшли сумні дні для союбного війська. Армія Директорії й Національної Ради опинилася між двох ворожих сил, що віддалені були одна від другої на протяг кількох верстов. Тепер треба було шукати поратунку. Єдиним виходом був той, аби припинити боротьбу на одному з фронтів. Голоси поділилися, коли справа торкнулася, якого саме фронту. Соціалістичний кабінет Мартоса під впливом партій все ще не кидав думки порозуміння з большевиками, але з Польщею не хотів миритися. До тогож і до галицьких кругів стали присилати українські боротьбісти делегації й листи, аби рвали з Директорією й приєднувалися до українських большевиків. Галицька політика теж була проти порозуміння з Польщею. Головний Отаман хитався й не знав, на яку с тупити. Переговори з Польщею приймати стали характеру неозначеного. Лише з енергічної ініціятиви декотрих військових кругів наддніпрянських було висунуто про-

позицію, аби негайно послати місію до Польщі, котра й виїхала на чолі з ген. Дельвігом та 3. червня зустрілася з польською делегацією ген. Радзівзського.

II.

Наддніпрянська армія за цей час не повила успішний наступ, а галицькій вдалося зручною контратакою відігнати Поляків на 14. червня до лінії Збараж-Зборів-Золота Липа. Тому то Польки примушені були на завіщення зорої й 16. червня було підписано договір, на основі котрого обі армії зобов'язувалися тимчасово припинити акції й стати на лінії Тарнопіль-Золота-Липа-Дністер. Дальші переговори мали продовжуватись.

Галицькій армії на стільки пощастило в наступі, що вона стала посуватися далі за ту лінію, яку було визначено в договорі й досягла лінії Броди-Красне-Ходорів-Станиславів. Зламавши складену з Польщею умову, галицька начальна команда сподівалася продиктувати мир Полякам, але не була в силах. Польща кинула на фронт великі

сили, з окрема звісні частини армії Галле-
ра й приперла галицьку армію до Збруча. 7.
липня галицька армія примушена була перейти
р. Збруч та віддати Полякам й те, що можна
було при розумній політиці затримати. Тепер
галицька армія вступила на землю Великої
України.

Які ж перспективи відкривання на далі?
від цих перспектив залежало все: і внутріш-
ній спокій і бадьорість на фронті. Народ не
вірив уже ані в добру волю Директорії, ані
в її сили, але в її провід. Піддержували Ди-
ректорію навіть не всі ті урядовці, за помо-
чю котрих вона переводила в життя свої роз-
порядження а народ було полишено на його .
власну волю та на волю стихії. Тому- то од-
на його частина бачила спасіння під больше-
виками, инша під добровольцями, третя байдуж-
е відносилася до влади взагалі й ця остан-
ня частина була найбільша. Решта шукала яко-
їсь сторонньої допомоги. Правда, Правда, на
поміч Польщі найменше сподівалася, але необ-
хідно було шукати виходу з того кілця, в яке

галицька й наддніпрянська армія були втиснені. Воювати з цілим світом виглядало божевільням і треба було на одному з фронтів шукати замирення. Маючи з заду большевиків, а з переду Поляків, не було можливості довго витримати. Треба було тепер дати собі ампутувати одну ногу, аби спасти цілий організм від загибелі. А загибель мусіла прийти як наслідок параліжу Директорії та очайдушної політики Дра Петрушевича, що тепер був оголошений диктатором. Треба було йти на неминуче пониження, аби не вмерти глупо й безцільно.

І 18. липня 1919 року відіхала до Львова нова делегація під проводом полк. генерального штабу Липка, аби заключити мир з польською армією. Коштувало, як казав полк. Липко, колосальних зусиль, аби добитися якогось успіху, бо Польща за цей час встигла сильно скріпнути й одержала від Антанти 25. червня мандат на окупацію Галичини по р. Збруч. Довго тяглися переговори, й лише 1. вересня вдалося заключити договір, на

основі котрого між Україною та Польщею припинялася війна та визначено було граничною лінією Збруч-Славута - Корець - Мозир.

III.

Галицька армія перейшовши Збруч, об'єдналася тісно з армією наддніпрянською й розвинуто було такий кольсальний успіх, що на протязі місяця майже вся правобережна Україна була звільнена від ооьшевиків. Здавалося, що об'єднаними силами від тепер почнеться нова ера в боротьбі у українського народу за Львів і Київ.

Спільна офензива українських армій посувалася з великим успіхом і 29. серпня Київ уже був у руках війська Союдної України. Захопленню й ентузіязмові не було міри. Кожний несподівано відродився і на всіх закипіла робота. До того ж і повстання спалахнуло з небувалою силою. Повстанческа акція тепер направлялася як проти оольшевиків так і проти Денікіна, лише цю акцію необхідно було направляти в контакті з регулярною армією. Стала наростати певність, що в останніх зу -

силлях не тільки був поратунок, але й світла оудучність. Але пвність ця так само швидко почала й розвіюватися. А причини було багато.

На політичний овид виступила нова сила, вже третя по рахунку й в свою чергу стала грозити незалежності України. Силою цією був російський генерал Денікін. Українська армія безумовно виконала б успішно завдання по очищенню України від большевиків, якою не цей злеліяний Антантоу московський царський недобиток. Він то й став кісткою внутрішнього українського роздору, який привів до листопадової трагедії.

Провадячи з Дону й Кубані наступ для відродження "єдиної, неділимої Росії", Денікін змобілізував досить велику, але гнилу армію з б. царських старшин в більшості й на спині українського козака увірвався в Київ. Захоплений своїми великими успіхами, котрих би йому ніколи не бачити, якби не боротьба українських селян проти большевиків, Денікін увірвався Київ, скористувавши по-

біду українського війська, зірвав український прапор на міській думі, й вивісив царський флаг. Обурення війська й громадянства було величезне. Оголошення війни Денікіну було б найкращою сатисфакцією цього обурення, але замість війни була проведена демаркаційна лінія й стали вестися переговори, як поступити з Денікіном. Оця демаркаційна лінія й погасила всю справу. Безумовно, негайне оголошення війни Денікіну було змело цього генерала на протязі двох-трьох тижнів, бо підйом війська українського був надзвичайно великий, а повстання антиденікінські вщент підривали ґрунт для добровольчеської акції на Україні. І ген. Кравце наказав українським відділам залишити столицю, а помічника сховати в кишеню.

Погляди на Денікіна поділилися. Диктаторські круги доводили про потребу замирення й контакту з Денікіном, а соціалістичні партії уряду Директорії вимагали війни. В самій же Директорії з початку панував такий настрій, аби використати цього генерала

в боротьбі з більшовиками, але опісля й Директорія стала на позицію оголошення війни Денікінові. Переговори тяглися дуже довго й лише 24. вересня війну Денікінові було оголошено.

Але й пізніше оголошення війни булоб спасло ситуацію, наколиби між Директорією й Диктатурою панував спільний погляд й спільна мова в державному провідництві. І жертвою цього взаємного ворогування стала ціла боротьба народу ж незалежність Соборної України. А як найяскравіша ілюстрація розбіжності поглядів в Директорії й Диктатурі була листопада трагедія, що на віки стане нам кривавим досвідом і вказувати не потребує єдиної думи і волі єдиної.

5. Л И С Т О П А Д О В А ТРАГЕДІЯ.

I.

В кінці серпня місяця довелося мені зустрітися в Празі з покійним полк. Д. Витовським, що їхав з спеціальним докладом до уряду Директорії, з Парижу. Зустріч наша була досить випадковою, бо полк. Д. Витовський дуже поспішав, а зупинився в Празі лише для того, аби укласти тут свій дальший маршрут та винайти спосіб передістатися на Україну, бо ж Галичини в цей час була окупована Польщею.

Прийшовши на обід до ресторану "Національного Дому" в Празі, зустрів я там Д. Витовського в товаристві кількох членів української колонії й попросив його призначити час і місце, де б ми могли зустрітися для докладнішого обміну думками, бо я в свою чергу мусів у тих же цілях повертатися як найшвидше на Україну.

Покійний не дав мені договорити моїх слів, а перебиваючи нервовим, дріжачим голо-

сам став уривками оповідати мені про поганий стан річей, як то він висловився в Парижі й про необхідність радикальних заходів. в справі ліквідації погубної політичної лінії, яку вели декотрі з українських офіційних представників там. Д. Витовський під час цієї розмови то бліднів, то знову ціле його лице заливала краса й по його поведінці можна було догадуватися не тільки про погані вісти з Парижу, але й про те, що сам він, перш за все, дуже близько ситуацію приймає до серця й глибоко її переживає.

А в тім ми сіли й розпочали систематичну розмову. Була це наша остання бесіда; більше не довелося мені чути щирого голосу цього відданого ідеї Соборної України патріота; в великанському літакові, що віз його до Кам'янця Подільського згинув Д. Витовський смертю лицаря й героя.

Він не міг рівноважно говорити про паризькі справи. Сльози, що заливали йому очі, були найболючішим свідомством, які глибокі струни його думи й почувань доторкали події

в Парижі. Пив безперервно содову воду, а піт йому лляв з цілого обличчя. Хвилями він обривав розмову майже на пів слові й зосереджував свій погляд в одну точку, не маючи очевидно сили одірватися від тих вражень, що віз з собою. Події в Парижі так сильно вплинули на нього, що нікому без сліз не міг він оповідати свої спостереження й висновки. А найголовніше вражала його й турбувала можливість несподіваних наслідків цілої українсько-парижської авантюри, затіяної Панейком, Марголіним та Ко, і через те рвався покійний хутчій на Україну, аби представити там хід подій та ситуацію.

Через два місяці мені довелося безпосередньо переживати ту трагедію, котру Д. Витівський глибокою віщою інтуїцією відчував у Празі й лише через два місяці я зрозумів, які прикрі хвилини мусів переживати він, передбачаючи ясно все те, що пізніше сталося. Сидячи за столом, я собі пригадав те засідання Національної Ради в Станиславові, що відбулося в першій половині люто-

го 1919. р., а на трибуні полк. Д. Витов - ського, тоді державного секретаря військо- вих справ, що промовляв палко до свого пар- ляменту, взивавчи його зрозуміти повагу мо- менту й кинув зневажливе цілим зборам:

"....коли у нас все гаразд, то прошу ж, па- нове, підняти руки тих, у кого вони не смердять нафтою". Ця вирвана фраза на дов- го залишилася свіжою в моїй пам'яті й коли я розмовляв тепер з Витовським, ця фраза нага- дала мені, що маю діло з лицарем в повному розумінні, котрий важить кожне слово й уміє та сміливо заглядає правді в вічі.

- "Значить, ми їдемо разом?" - читав він джильє мене.

- "Так, кажу".....

- "Ну, то я Вас познайомлю докладно з ці- лєю цією авантюрою. Але, головне, ми не му- симо дати їй розвинутися й стати доконаним фактом... Якась стороння сила оберігла мене від смерти разом з Д. Витовським. Діло в тім, що ми мали разом летіти в тому аеро- пляні, на котрому він погіб, але в німецько-

му конзулаті в Празі на кілька годин затримали мою візу й я приїхав до Берліну в хвилину, як Д. Витєвський вже перед годиною знявся в повітря.

З того ж, про що нам з покійним довелося переговорити ясно випливає, що в нашому дипломатичному представництві в Парижі, стався розкол. Сидоренко далі стояв на позиції незалежності України, а Панейко, Мульгін та Маргелін зосилили на федерацію та що до цієї останньої спихають наших землячків московські кадети, котрі перебувають в Парижі. Цього кадети добивалися для того, аби улегшити політичний шлях Денікінові. Крім того, й Французи бажали на принципі федерації погодити всіх тих, що беруться проти більшовиків на терені б. Росії.

Далі слідувало, що група Панейка веде сепаратну лінію, змогується з московськими монархістами для того, аби розбити позицію симестійника Сидоренка. Що ця група входить в найіріжнотанітніші пертрактації з б. царськими міністрами та ігнорує факт боротьби

Директорії, що вона зноситься і веде таємні переговори з галицькими провідними політичними кругами сепаратні від політики Директорії виступи і т.д. Навіть більше, що нахиле військових керівників галицької армії до з'єднання з добровольческою армією Денікіна.

З усіх цих фактів для кожного було ясно, що для справи боротьби українського народу твориться в Парижі щось надзвичайно шкідливого, що насувається якась грізна небезпека; що за плечима тих, хто кровію спливає в заклатій боротьбі з віковичним ворогом іде закулісна гра; що своїми ж дипломатичними представниками робляться заходи, аби всадити війську ножа в спину. Опісля ці міркування збулися й те в страшній формі. Вся підступна гра, що відбувалася в Парижі в літі 1919. року, не є ще докладно відома цілому українському громадянству, але коли стане відомою, то неедного вразить своєю нагілістю, підкупством та безчесністю. Голі фрази про "наклеп",

про "агітацію" і т.п. нічого ще не говорять в оправдання цієї гри. Марголін та Панейко вже почали розперезуватися й з цинізмом, який властивий лише дегенератам, заявляють в своїх творах отверто, що вони "вважали і вважають українську незалежність як етап по дорозі до федерації з Московщиною.* З дальшого перебігу справ буде ясно, що листопадова трагедія дуже тісно в'яється з Парижем, де задля лакомства нещасного пп. Панейки та Марголіни продавали найближчого брата.

Смерть Д. Витовського потягла за собою й загибель великого числа цікавих документів, що освітили б у справжньому світлі прелюдію листопадової трагедії, але найголовніше, в Витовському загинув неоцінний наочний свідок всієї тієї чорної роботи, котра готовила акт в листопаді 1919. року. Робота велася так скритно, так уміло, що треба потратити багато зусиль, аби прослі-

* А. Марголін. Україна й Антанта.

дити нитку її розвитку. Аджеж пам'ятними є ті дні, коли в літі 1919. року тільки й чуто було клич: "на інтервенцію в Росію!". А в жовтні місяці ці кличі набрали були й реального значіння. Під ці кличі підпорядковувалася вся чорна робота, яку треба було перевести здищем, недалимцям, та їх прихвостням. В Чехії в той час так само велася жвава праця в цьому напрямі; перед вів тут Др. Крамарж, відомий чехський москвофіль ще з світової війни.

На зібранні народньо-демократичної партії з дня 4. жовтня т.р. Др. Крамарж, як провідник цієї партії, виголосив чималу промову, закликаючи отверто на допомогу Денікінові: "Я думаю, говорив він, що серед чеського народу найшлюбся ще декілька тисяч доорозовольців, що під егідою Антанти спільно з оратами Югослав'янами та організованими російськими полоненими пішли назустріч нашим легіонам з Сибіру, щоби допомогти їм, швидче дістатись до дому, але не через Владивосток, а побідно з триумфом через Москву .

Звичайно, не треба особливо здогадливого ума, щоби зрозуміти, що ця прихідка Дра Крамаржа на чолі з чеськими легіонерами мала головно на оці зустріч з Денікіном та Колчаком через труп української соборної армії та армії тих націй, котрі гавив по дорозі до Москви Денікін.

Ще перебуваючи в Парижі, як член мирової конференції, Др. Крамарж накладав з московськими реакційними кругами на річ інтервенції в Росії. І повернувшись з Парижу, він отверто повів агітацію, бо треба було кувати залізо, поки воно гаряче. А через те, що українська армія була поважною загродою для ідеологів "єдиної неділимої", то вони мусли якось цю армію знищити, хочби й в спосіб зірвання єдності цієї армії.

І коли в Чехії ці авантюричні помисли не відгукнулися кривавою луною, то у нас вони потягли за собою катастрофальні наслідки. В Чехії лише преса приймала участь в цьому підприємстві, атакуючи Дра Крамаржа, але до висилки легіонів не прийшло й до зірвання

одноцільності національного фронту, як то случилось у нас, теж не прийшло. Більшість громадянства дуже гостро висловилаь проти затії Крамаржа.

- "... За всяку ціну хоче він (-Др. Крамарж. Автор.) втягнути чехський народ на службу російській реакції... Але його велика Росія сьогодні вже мала, немічна; аджеж про велич і силу не рішає стара географія ", - писало тоді Право ліду. Але Др. Крамарж, всеж таки, не переставав працювати й допомагав через свого агента в Києві переговорам галицької начальної Команди з Панейком і Денікіном в справі переходу галицької армії на бік останнього. Коли в себе не подастило йому набрати "тесларів" для будування єдиної-неділимої Росії, то він їх з успіхом найшов серед наших пушкарів та Йосипів Гладких.

А події переходили самі собою: з Парижу приходили вісти й приїздили курсери з таємними донесеннями до Винниці, а до широкого

громадянства на Україну доходили лише глухі чутки про те, що сталося й діється. Про парижські справи знала Директорія й Диктатура. Перед катастрофою приїздив з Парижу посол Сидоренко, котрий інформував персонально Головного Отмана про панейківську авантюру. Але Директорія не думала підпри-мати якісь зміни на становищах дипломатичних в Парижі, чого домагався Сидоренко. А ці зміни могли б ще спасти ситуацію й не дали б можливості Марголінам і Ко посилати офіційні ноти до урядів Європи про те, що "Україна желаєть тільки федерації, а самостоятелність ся являється переходной ступенню к етому". Додати належить, що Директорія усунула навіть Сидоренка з Парижу за його твердість.

II.

Але вернімося трохи назад. Перемирє з Польщею давало для української армії багато позитивного. По перше - доводилося воювати уже не з трьома, а лише з двома ворогами. Спокій на польському фронті давав,

при баганні і умінні, можливість багато чого зробити: створити який, такий тил, розпочати готування резервів, словом, утворити оодай невеличну базу, відки можна було пообрати матеріал для боротьби з денікінцями й оольшевиками. Певним було, що ні звідки не могла прийти допомога, бо Польща вчасно моглаб перетинати шляхи зносин з заходом, о скількио Директорія була далі її ворогом. З Румунією зносини лише налагоджувалися, але й відси допомога запевнена була лише при замиренні з Польщею. Тепер засвітилася навіть надія, що можна буде одержати деяку допомогу й з заходу. Що торкається Румунії, то уряд її в супереч брехливим донесенням Дра Панейка, при всякій нагоді повідомляв, що "наколи Україна не буде сходити з незалежньої позиції, то їй допомога є запевнена". І це підтверджувалося опісля й представниками румунського уряду при Директорії, хочби й полковником Радулєано. Але знову ж таки Румунія, як і всяка політична сила могла Директорію поважати тоді, коли

вона щось значила, коли вона відіграв якусь поважну роль на сході Європи. Воквати з Польщею, з більшовиками, з денікінцями, з Антантою могли тільки політичні паралітики, бо їх рухи фізичні були незалежні від розумових центрів.

Але й тут справа проволікалася. З Польщею становище не вияснявалося. Урядові партії були трохи тісніших стосунків з Польщею, а Директорія боялася рішатися самостійно на якусь політику в цій справі. Ще в серпні було вирішено послати спеціальну місію дипломатичну до Польщі, але з цією місією А. Лівицький виїхав лише в середині жовтня. Головний Отаман все скаржився, що "ніяк не можу вирядити Лівицького до Варшави". А з переходом Диктатури й галицьких політичних кругів на Велику Україну відносини внутрішні ще більше ускладнялися.

Акт злуки обох українських земель, що відбувся 22. січня 1919 року в Києві мусів мати не лише велике політичне значіння. Не менше значіння він мав ще й в тому розумін-

ні, що до числа наддніпрянських сил додавалося великої якості, витривалу й ніби досвідчену силу галицької інтелігенції: це не мало підосаджувало тих, хто починав критично задивлятися на здібності більшості наддніпрянської інтелігенції, як на людей, заражених партійним доктринерством і груповою вузькозорістю. Аджеж Галичина ще з часів М. Драгоманова, з пам'ятних в нашій історії 80-их років минулого століття справедливо й заслужено вважалася піємонтом, відки Велика Україна цілих двадцять літ побирала цілющу воду національного відродження й уважно прислухалася до голосу цього піємонту та цінила цей голос! Аджеж з цього піємонту вилонилася ціла та колюсальна праця, що ставила українську національну ідеологію на високе місце серед ідеологій тих народів, що прагнули свого національного й політичного визволення і ця ідеологія була, власне, тим цінна, що в її основі лежала соборність та всеукраїнський патріотизм. Аджеж кождий Українець

і тут з найбільшою любовію й пошаною цінив
святі слова безсмертного Франка й вірив, як і
найбільший Галичанин, що

... Прийде час і ти огнистим видом

Засяєш у народів вольних колі;

Труснеш Кавказ, вперешся Бескидом,

Покотиш Чорним морем, гомін волі,

І глянеш, як хазяїн домовитий

По своїй хаті і по своїм полі.

Часи принесли здійснення цього заповіту. Ли-
шалось тільки практично й міцніше зреалізува-
ти його в повсякденному житті, в усіх галу-
зях державно-політичного буття, наблизити на-
ціональну будівлю до того ідеалу, котрий запо-
відали найбільші Українці.

І коли час для такої реалізації надійшов,
нам треба було доказати на ділі віру в свя-
тість цих заповітів, то виявлятися стало, що
великі заповіді дісталися негідним нащадкам,
котрі не достойні були берегти пам'ять тих,
хто своє життя, свою честь, свою славу зв'яза-
ли з надіями на майбутнє покоління.

Ще до переходу Диктатури на береги Великої України були вже такі факти, котрі наддержували однозвучність поглядів і стремлень між Директорією та Диктатурою. Ці факти полягали головню в тому, що в обох урядув не було доброї волі до взаємного порозуміння. Завдяки необачній політиці державного секретаріату не було вислано, хоч від січня й до кінця квітня обіцяв, відповідної допомоги для акцій за здобуття Київа, а на параді в Ходорові галицька політика наче відмежовувалася від загально-української політики.

І тепер, змивавши кровю політиків, галицька армія мусіла розпочинати здобуття Львова тим шляхом, що його диктували ще події в Ходорові, тоб-то, шляхом через Київ. Шлях цей і тепер був найпевніший, наколи би політика Директорії й Диктатури йшла за духом загально-українських інтересів.

Серед декотрих галицьких політичних груп став сильно позначатися антагонізм, що викликаний був питанням про політичне і військове

Об'єднання акцій в боротьбі обох армій проти спільних ворогів. І незабаром цими групами була поведена шалена акція проти об'єднання, причім робилося все це так, що лише викликало взаємне роздраження й ворожнечу. Групи ці належали головню до тих, що підпирала Диктатуру. В Кам'янці подільському швидко після переходу Диктатури на Наддніпрянщину, керівник політичного відділу Начальної Галицької Команди сотн. Ковальський, з'явився до політичного відділу штабу наддніпрянської армії й заявив, що "ми Вам не хочемо підлягати, бо у вас скрізь сидять зрадники. Коли би Начальну Команду над всією армією прийняв ген. Греків, тоді б і ми цій спільній команді підлягали". І поаму ворожнеча й суперечки між представниками "вищої політики" стали відатися в цілій організмі та заражати армію й громадянство. Але головню це велось на верхах і то з початку між самими галицькими політичними кругами. Хтоб забажав у цьому переконатися, той мусить перечитати тогочасну галицьку пресу: "Стрілець" та "Боротьба". Для того стане ясно, як

ця внутрішня галицька боротьба між Безпалком, Назаруком, Вітиком та іншими стала переноситися й на відносини галицько-наддніпрянські. Цьому на зустріч ішли як головний отаман Петлюра так і Диктатор Петрушевич. За aprobatою й тазмною згодою Петрушевича виступав Назарук та обплывував усе наддніпрянське, критикував всіх й все, та вимагав "всієї влади до рук диктатора", а за такоюж aprobatою й тазмною згодою Петлюри виступав Безпалко й Вітик та громили Петрушевича й вимагали підчинитися Петлюрі". Ось в чому було джерело зла.

Справа об'єднання і гармонії стремлень та цілей в самій масі галицького громадянства й війська не тільки не була трудною, але з от-гом часу сама собою відоувалася й давала чудові плоди. В наддніпрянських цивільних і військових установах часто густо галицький елемент прямо таки переважав своєю кількістю й елемент цей скрізь зустрічав радісний прийом та оцінку, бо вносив у роботу систему й карність, власне те, чого бракувало й оракуз наддніпрянському елементові. В оператвних штабах галиць-

кий елемент займав на Великій Україні високі становища. Ріжниць, противенства, майже зовсім не відбувалося, навпаки, співробітництво наоми-рало все оільшої й оільшої гармонії. В дипломатичних місіях за кордоном так само було багато Галичан; начальником заосмотрення цілої армії був Галичанин; словом, тут не важко було переводити обсядання: воно переходило само собою по крові, по духу, по стремлінням, обся-жанням, ідеалах.

Але зовсім не те було в сфері так званої "високої політики. Тут відбувалася справжня торгівля; тут за уступки вимагали сугубих компенсацій; противенства, загострування сильніше й швидше, а люди були з меншим почуттям солідарности, виробуміння й патріотизму. Особливо ж це відноситься до Диктатури та тих її кругів, на котрих вона безпосередньо спиралася й котрі були до неї олизькими. Були ці круги не дуже численні, але з надзвичайно хистким почуттям патріотизму. До тогож були декотрі з них впертими й злісними противниками реальних відносин на Україні й жовчними ворогами

декотрих членів уряду наддніпрянського. А критикуючи уряд, спускали з ока національно-державні інтереси. Виховані в атмосфері політичної демагогії та підступів і не щирі, були деякотрі з цих людей тими злими духами, що несуть провину за всі нещастя, які впали на глицьку й наддніпрянську армію.

Не бажаючи глибше й ближче зрозуміти стосунки й основи велико-українського життя, ці люди одразу ж стали в позу "непризнаних авторитетів" й давилися на все наддніпрянське що найменше з точки погляду відомого Керенського. Коли не жадали "всієї влади до своїх рук", то все і в сіх безпощадно критикували, не сплянучись навіть перед тим, аби обпламувати й оганьбити як цілий народ, так і його боротьбу за ідеал незалежности. Відмовляли народові в національному духові та одразу стали вважати його недорослим до самостійного життя. Засвоївши собі демократизм польської шляхти, ці люди селянина звали бидлом, вважаючи за єдиний засіб для проводу цим бидлом бука, а в політиці їх девізом було: "за всяку ціну". Хто ще

в Станиславові зазнайомився з засіданням Національної Ради, той зрозуміє, як ця отрута перейшла на Велику Україну. І диктаторські круги стали допомагати груповому еґоїзмові та стали сіяти зневіря у власних силах.

Ці круги, не те, що не вміли, чи не могли орієнтуватися в наддніпрянських обставинах, бо ж це не була якась інша планета, але головне, вперто не хотіли зрозуміти цих обставин, не входили в життя глибше й серйозніше. Ненависть до Петлюри й інших затемнювала їм очі.

На народні маси дивилися чужими очима тільки за те, що ці маси не могли за рік та ще й під проводом німічної Директорії мати такої національної свідомости, як вони й хотіли, аби ці маси навчив Денікін їх власної історії! Те, що народ цей через історичні обставини й через малокультурність своєї інтеліґенції не мав можливости пізнати свою душу, самого себе відкрити - вважали вони за причину.

аби цей народ здати під чужу опіку й відмовлялися разом працювати з українською інтелігенцією, замість того, аби мирно стати на місце цієї інтелігенції, виправляючи її помилки.

В такій позі перебувала Диктатура ввесь час на Україні, в такій же позі вона переїхала й Дністер на румунському паромі після невдалого альянсу з "визволителем поневолених" Денікіном.

Як у декотрої частини наддніпрянської інтелігенції, так і у диктаторських кругів не було віри у власні сили, віри у власний народ. Розпач охоплював душу. Бо ж тратився основний ґрунт до визволення - народ. Народ ставав ворогом, селянина називали ріжними епітетами, відмовляли йому якої будь міри національного патріотизму, вважали його гноєм. Для кого ж лишалося тоді працювати? Що ж мало бути основою боротьби? І в душі інтелігенції - як наддніпрянської, так і наддніпрянської - стала наростати велика

драма: народ не підготовлений, народ не доріс. Свое власне безсилля стала інтелігенція звязувати з безсиллем народу. Правда, були повстання проти Директорії, то ж не диво, що подекуди селяне були настроєні вороже до галицьких кругів. Але це було лише плодом большевицької агітації, плодом того, що інтелігенція не керувала народом, а керувала своїми особистими інтересами й амбіціями.

З приходом Галичан на Україну стала ширитися ворожа агітація в тому дусі, що ось мовляв, прийшли знову австрійці, й хочуть підбити Україну. З такою агітацією Наддніпрянці часто боролися зі всією силою. Наприклад, тодішній командант тилу полк. Павленко наказав кількох таких агітаторів розстріляти без суда, а двох наказав повісити на телеграфних стовпах в науку иншим. Опісля були розклеєні відозви і агітація вмить припинилася.

Найбільше агітували проти Галичан так звані у нас "фаховці", котрі вороже

подекуди настроєні проти української державности, але з цим можна боротися було спільними силами. Але розчаровуватися в цьому могли лише діти недорослі.

Це ж був якраз час, коли з "православного", як називали себе наші дядьки, творилося людину з національною фізіономією. Хоч Диктатура застала вже на Великій Україні не лише "православних", але гріндіозний рух з усіма своїми одхилами й захоплюючою силою, але цього Диктатура не хотіла зрозуміти. На Наддніпрянців дивилася як на щось нижче, не гідне того, аби в нього вникати, вимагала для себе керуючої ролі та поводитися так, наче акту злуки ніколи й не було.

III.

Війна з большевиками переконувала всіх, що єдиний ратунок для українського народу, у власній державі, яка могла бути збудована лише самим народом при допомозі національної інтелігенції. Поводження большевиків і Денікінців на Україні ще більше

переконавало в цій необхідности. З окупованих теренів приходили люде, що благаали поратунку. Боротьба українського народу притягала увагу цілого світу. Думка про "єдину-неділиму" ще плекалася в заскорузлих головах декотрих кругів Англії та Франції, але чулося, що непереможне стремління українського народу ось-ось розвіє й решту впливу Москалів на погляд Європи що до східних справ. Боротьба українського народу запевнявала, що стара Росія вмерла та ніколи не воскресне.

На Україну приїздили як окремі люде, так і цілі місії від європейських держав, але, що правда, уряд не вмів їх використати. Хоч не завше приїздили чесні й з добрими намірами люде. Бували між ними авантюристи, або йспрямо провокатори. Вина в цьому українських дипломатичних представництв, що не вміли стежити за людьми, які виїздили на Україну, але головну провину поносить уряд, бо він виявив повну деморалізацію в справі прийомів ^{не} усяких провокаторств, кажучи через своїх

послів дізнатися в Європі, що за люде й з якими уповноваженнями приїздили на Україну.

Характерною в цьому результаті буде пригода з "антантською місією" Радоніча, котрий був тільки денікінським шпіоном. Цей авантюрист, прибувши до Кам'янця, назвав себе представником французької дивізії й в урядових кругах швидко був прийнятий як офіційний представник Франції. Все це повстало на тому ґрунті, що у цього чоловіка навіть документів не питали. Пізніше Радоніч виписав собі й *Lebov-a* /справжнє прізвище Глібов, лейтенант російської чорно-морської фльоти/ й разом вони рекомендували себе, як "інформаційна місія" Антанти. Треба було бачити, як перед цими денікінськими провокаторами тряслися наші генерали - Капустянський, Сінкльс та Тютюнник. Радоніч легко вивідав усі військові пляни, бо наші генерали самі спішили познайомити його з становцем армії, аби "узискати допомогу Європи". На

допомогу Радоніч згодився й попросив на -
віть дисльокацію української армії, котру
от. Тютюнник уже ладен був дати, коли б не
декотрі старшини, що перешкодили йому ви-
дати цю найбільшу тайну денікінцям.

Ця "місія" й справді відкрила в домі
В. /коло казёноної палати в Каміянці/ свій
"*Maison militaire*", а при ньому "*Bureau de
presse*". Контррозвідочна частина штабу діе-
вої армії найшла при трусі у цієї "місії"
цілих три ящики денікінської літератури,
де була й брошура свіженька: "Кто такой Кол-
чак и за что он борется." Радоніч влашту-
вав кілька клубів картярів, куди вчащали
й наші урядові чини. А міністр земельних
справ М. К. навіть скуповував через Радоні-
ча золоту валюту в Румунії. Кам'янецький фо-
тограф Кодиш увіковічив цю подію з "місією"
сфотографувавши українських генералів ра-
зом з інтернаціональним авантюристом! А
скільки турбот коштувало, поки вони примі-
стилися ближче до "високої особи" Радоні-
ча! Коли Українці залишили Кам'янець цей

"представник Антанти " поїхав до Денікіна. Взагалі про більшість цих європейських місій не можна говорити без сміху, оскільки вони вміли обдурити не тільки міністрів, але й Директорію.

Приміром, у квітні ще місяці "проїздом до Парижу, зупинився в Вівному, де перебувала Директорія, сербський консул Попович". Цей "консул" одразу ж запропонував свої послуги "для виведення в Європі визнання України". Моментально член Директорії А. Макаренко видав йому двісті тисяч корон на видатки й цей Попович, спровокувавши ще пару осіб, зник опісля. Трохи згодом, сербська поліція шукала "біглого попа" Поповича, що й там знаний був за шантажиста!

Але між цими людьми були й досить порядні, які в тій чи иншій мірі допомагали Україні. Хочби згадати американського генерала Джадвіна. Найголовніше, вони надзвичайно широко популяризовали боротьбу українського народу й давно вже на сторінках преси не викликана ні одна сві-

това подія стільки уваги, подиву й признання, як боротьба української нації за свою незалежність. Це був якийсь захоплюючий відблиск якоїсь нові зірки, що з'явилася на небесному просторі.

Хоч це все була плятонична приязнь. Але схилити Європу на свій бік, порвати її за собою в боротьбі, зужити її прихильність з боку матеріяльної допомоги — ось яка мусіла бути ціль українського уряду. Треба було, щоби Україна стала міцно на власні ноги й грала поважну роль на сході Європи: тоді остання признає її й дасть безпосередню допомогу. Так заявляли в кожній європейській столиці.

Отже, поратунок був у власних силах. Треба було здобутися лише на один сильний здвиг, треба було покінчити з денікінцями й перемога могла бути на боці України.

IV.

А в той час загострення відносин між Директорією й Диктатурою йшло далі.

това подія стільки уваги, подиву й признання, як боротьба української нації за свою незалежність. Це був якийсь захоплюючий відблиск якоїсь нові зірки, що з'явилася на небесному просторі.

Хоч це все була плятонична приязнь. Але схилити Європу на свій бік, порвати її за собою в боротьбі, зужити її прихильність з боку матеріяльної допомоги — ось яка мусіла бути ціль українського уряду. Треба було, щоби Україна стала міцно на власні ноги й грала поважну роль на сході Європи: тоді остання признає її й дасть безпосередню допомогу. Так заявляли в кожній європейській столиці.

Отже, поратунок був у власних силах. Треба було здобутися лише на один сильний здвиг, треба було покінчити з денікінцями й перемога могла бути на боці України.

IV.

А в той час загострення відносин між Директорією й Диктатурою йшло далі.

Диктатура стала закидати Наддніпрянцям злу волю, що не хотять і перешкоджають в матеріяльному заосмотренні галицької армії. Правда, з цього боку відчувалася велика потреба, але галицькі частини виглядали далеко ліпше заосмотреними, ніж наддніпрянські. Диктатура в цьому сильно завинила, бо з переданого їй колюсально-го майна нічого з собою не привезла. Коли в січні 1919. року евакуувався Київ, то в Галичину на Тарнопіль було вислано абсолютно все, що за цілий місяць напруженої роботи можна було вивезти: величезні запаси сукна, одягу, провіанту, амуніції, медикаменту та иншого військового матеріялу, але нарікання з боку диктатури не припинялися. Ще в Станиславові Др. Макух кидав Наддніпрянцям обвинувачення: "що це за згода, коли до цього часу ще нема ні хліба, ні цукру..." Лише той, хто був тоді в центрі апарату постачання, приміром сотн. Даньків, може посвідчити про ті мільйонові цифри добра, яке було відправлено в Галичину й яке Диктатура не вміла

ані зберегти ані зужити.

Але не тільки це закидала Диктатура. Після переходу через р. Збруч, Др. Петрушевич став рівноправним членом Директорії, то ті тертя ще більш загострилися. Др. Петрушевич приїздив на засідання Директорії з шиком: виставлялася почесна варта й цілий сімкліт урядовий /добре, що всі були в одному місці!/ виправ на перон на зустріч представникові Галичини. І все це відбувалося з більшою пихою, ніж зустрічі Миколи II з Вільгельмом II! Добре ще, що Директорія страх любила паради!.... Це була не політика, не керування титанічною боротьбою великого народу, а фарса, кепсько розігрована невдалими артистами. Й смішно було, коли величезне оточення супроводило на "арену" двох українських свячених апісів - Петлюру й Петрушевича - і це ж робилося ледве не що тижня. А "апіси" тяглися наче на то-тузці й робили міну монаршого маєстату!

Засідання Директорії відбувалися рідко й не однозвучно. Др. Петрушевич

приїздив, ставив вимоги й відїздив. Вимагав: то одставки Мартоса, то пропонував мир з большевиками, або денікінцями ітд. а Петлюра цих вимог не задовольняв. Починався антагонізм та сіялося недовіря. Але головне, одно заявлялося на засіданнях, друге в пресі. Тут особливо ретельно працював славно-звісний політик Др. О. Назарук. Цей чоловік мусить понести найбільшу кару за загострення відносин між Наддніпрянцями й Наддністрянцями.

В вересні ця закулісна гра доходила до того, що встало питання, до чого ж це може довести й як запобігти роздвоєності української політики. Й на цей предмет почалися переговори, й вивідування. В цих переговорах тільки загосрєввалися відносини, бо жадна з сторін не піднімалася до загально-державних інтересів. В самій Директорії не було одноцільного погляду на справу взаємин з Диктатурою. Приміром, А. Макаренко вів тихенько акцію проти Петлюри: частенько їздив сам, або

посилав свою дружину до Диктатора, причім це робилося так, що Петлюра в тойже день про це дізнавався та шукав можливости позбутися своїх колег по Директорії. Мартос і далі руйнував українські фінанси.

Коли ж запитувалося тих, хто підпирав Диктатуру, чого власне вона хоче, то характерною в цьому розумінні була відповідь Дра Назарука підп. Бенюві одному з адътантів Головного Отамана: "Залишіть ви нас у спокою; поки не усунете Петлюру, цього... / тут додано пару епітетів нелітературних/, то не приходьте до нас більше з такими запитаннями". І далі йшла звичайна аргументація: наддніпрянці не здатні, наддніпрянці продають Галичину ітд. А "Стрілець", під проводом Дра Назарука загосрював далі відносини: обплъовував усіх, критикував все наддніпрянське, видумував різні атентати, небезпеки, взивав усіх тікати, куди хто бачив, провокував, або зводив порахунки з своїми галицькими противниками Вітиком і О. Безпалком.

Хто б зацікавився цією газеткою, того не здивує, відкіля брався весь цей крик і провокації. А головний Отаман загострював ці роздори. Загравав з диктаторською опозицією, а Безпалка й Вітика висував як форпост в боротьбі з Диктатором. Безпалко співав хвалебні гимни Петлюрі, а останній морщився й приймав це підхлібство, добре розуміючи, що всі ці підхлібства основані на ворожнечі до Петрушевича.

Тяжка це справа, але вона не мусить замовчуватись, бо тіже люде презентують і далі на "соборність", тіж люде, провалившись раз, хотять ще раз довести до другого провалу. Одним словом, не було ані в Диктатури, ані в Директорії доброї волі, бо инакше можна було скрізь і всюди, на всіх ділянках, в способи обопільної згоди находити спільну ноту й працювати над усуненням спільного лиха. Часи були занадто тяжкі! Вороги не спали, а ми мусіли витрачати час на взаємну ненависть та критику й цим страшенно себе знесилювати, ослабляли відпорну силу.

ли відпорну силу. І не вороги були в цьому винні, ні; ми самі винні в цьому, бо вороги лише використовували цю нашу гризню, лише гріли руки на нашім пожарі національнім. На шкоду великим інтересам Вітчизни не вміли погодитися патентовані політики.

V.

Дальше проволікання такої внутрішньої роздвоєности національного організму, загрожувало катастрофою. В цей час як раз надходив той перелом, з котрого на-ступала инша ера в розвиткові боротьби України. Партії фактично вже знищили себе частина з них пішла до большевиків, частину розігнала від себе Директорія, а решта як і тяглася за державним центром, то, всеж, перестала саботувати його. В війську панував великий підйом. Навіть холод, голод, відсутність одягу не вбивали в ньому віри.

Для зясування внутрішніх відносин та для зміцнення єдности національного

фронту, була скликана 25. жовтня 1919.р. в Кам'янці подільському Державна Нарада, аби поставити діагноз сучасній ситуації та намітити далішні шляхи для боротьби з ворогом. Це була найбільш критична для української державности хвиля.

Нарада ця, як говорив головний Отаман відкриваючи її, була скликана "по спільнім порозумінні з Диктатором Західної Области У.Н.Р., аби аби найти з народом спільну мову, одну волю й думку в засадничих питаннях нашого державного життя, аби "шукати в представниках народніх мас авторитету й реальної підтримки в своїй важній праці в користь здійснення спільного нам усім найвищого ідеалу Самостійної Української Народньої Республіки", бо: "як у Верховної Влади, Диктатора Західної Области У.Н.Р., уряду Наддніпрянщини, обох арміях панує гармонія, згода, одна воля, один національний могутий дух, так і в усіх політичних та громадських організаціях, у цілім народі,

фронту, була скликана 25. жовтня 1919.р. в Кам'янці подільському Державна Нарада, аби поставити діагноз сучасній ситуації та намітити дальші шляхи для боротьби з ворогом. Це була найбільш критична для української державности хвиля.

Нарада ця, як говорив головний Отаман відкриваючи її, була скликана "по спільнім порозумінні з Диктатором Західної Области У.Н.Р., аби аби найти з народом спільну мову, одну волю й думку в засадничих питаннях нашого державного життя, аби "шукати в представниках народніх мас авторитету й реальної підтримки в своїй важній праці в користь здійснення спільного нам усім найвищого ідеалу Самостійної Української Народньої Республіки", бо: "як у Верховної Влади, Диктатора Західної Области У.Н.Р., уряду Наддніпрянщини, обох арміях панує гармонія, згода, одна воля, один національний могутий дух, так і в усіх політичних та громадських організаціях, у цілім народі,

мусить повстати також один великий порив, одна воля, один дух, спільне всім бажання, посвятити всі свої фізичні і духові сили для єдиної найсвятійшої нашої мети - виборення нашої незалежності. Але тут було обогато неправди, про що Головний Отаман певне знав, Власне, єдності, єдиної волі і думки бракувало. Напряма на це був у останньому акорді промови Головного Отамана, котрий, скостатувавши надзвичайно корисне становище України на заході, закінчив: "Єдність думок і діла уряду й громадянства, організоване запілля й реальна допомога нашій єдиній, героїській армії, це ті найважливіші лозунги дня, біля котрих мусить скупчитися вся наша думка, воля й творча праця".....

Після Головного Отамана говорив Диктатор; він сказав: "В галицькій уряді, в галицькій громадянстві та армії панує повна згода поглядів і єдність діла у всіх ґрунтовних питаннях державного життя з Верховною Владою й урядом Наддніпрянської України. Непорозуміння і сепаратних виступів у важних проблемах внутрішньої і закордонної політики ні один уряд не робив без порозу-

міння з другим, і через те, всі нерозумні чутки й підозріння, що в останній час обігли навіть деяку частину преси нашої, являються плодом інтриг наших ворогів, котрі всіма способами намагаються ослабити відпорну силу нашого народу. Галицьке громадянство леліє тіж самі ідеали, що й наддніпрянська Україна, а наддніпрянська армія своєю кров'ю від Збруча аж по Київ позначила хресну дорогу любови до Соборної України. Вона піддається одному головному командуванню і спільно з наддніпрянськими лицарями прямує до одної високої мети.

Для досягнення тіснішого зверхнього і внутрішнього об'єднання обох армій, буде створено один спільний військовий орган (головне командування й військове міністерство). Галицький уряд, громадянство й армія стоять твердо й непохитно на становищі акту Національної Ради з 3. січня 1919. р. й акту Трудового Конгресу з дня 22. січня 1919. р. про об'єднання обох областей України і створення Соборної України. Згідно з конституцією Національної Ради аж до ратифікації акту злуки Українськими Установчими Зборами, Західня Область У. Н. Р.

міння з другим, і через те, всі нерозумні чутки й підозріння, що в останній час обігли навіть деяку частину преси нашої, являються плодом інтриг наших ворогів, котрі всіма способами намагаються ослабити відпорну силу нашого народу. Галицьке громадянство леліє тіж самі ідеали, що й наддніпрянська Україна, а наддніпрянська армія своєю кров'ю від Збруча аж по Київ позначила хресну дорогу любови до Соборної України. Вона піддається одному головному командуванню і спільно з наддніпрянськими лицарями прямує до одної високої мети.

Для досягнення тіснішого зверхнього і внутрішнього об'єднання обох армій, буде створено один спільний військовий орган (головне командування й військове міністерство). Галицький уряд, громадянство й армія стоять твердо й непохитно на становищі акту Національної Ради з 3. січня 1919. р. й акту Трудового Конгресу з дня 22. січня 1919. р. про об'єднання обох областей України і створення Соборної України. Згідно з конституцією Національної Ради аж до ратифікації акту злуки Українськими Установчими Зборами, Західня Область У. Н. Р.

мусить мати своє територіальне правитель-
ство. Через те й з огляду на інтереси
армії та закордонну ситуацію Диктатор не
смів зложити своїх уповноважень, але по-
ки галицьке громадянство не зможе вияви-
ти своєї збірної волі з цього приводу.
В усіх справах нашого державного життя
Диктатор думає і творить одну волю з уря-
дом Наддніпрянщини, а його армія освячує
цю святую єдину волю своєю цінною кров'ю.
Даючи вислів цій волі я також закликаю до
організації запілля й несення всіх сил та
майна в жертву нашій героїській армії".

Така була промова Диктатора. Що можна
би закинути цій промові? Щира, упевнена,
й розумна - сказав би сторонній глядач.
Головне, від тепер уже не буде ніякого
тертя, всі єдиним духом проїняті й єдину
творять волю: перемога за нами!

Але це був нечуваний ентузіазм. Чи з
страху, чи з затаєних помыслів ані Пет-
люра, ані особливе Петрушевич не промо-
вили й слова за те, що саме націляє на -
родний порив, що надраває єдину волю, що
завважає обоє урядам знайти якусь спільну
ноту в розмовах. Власне, єдиного коман-

дування й не було й за цього й велися всі суперечки. Пожож тоді прилюдно заявляти, що "вона (армія. Автор) піддається одному головному командуванню? "

Далі слідували промови представників галицьких політичних партій і з цих промов найбільше цікавого було те, що внутрі диктаторських кругів було не все гаразд. Особливо це стало ясно після промов Вітика й Безпалка, що обидва були міністрами Директорії, перший спеціально галицьких справ. Розходилося тут головне про "територіальне правительство" й "Єдину верховну владу" та "єдине командування ". Прихильники тіснішого з'єднання з Великою Україною стояли за знесення Диктатури й державного Секретаріату Галичини, а противники того з'єднання були за існуванням окремого галицького правительства. За злиттям повним і безоглядним стояли Вітик та Безпалко. В своїх промовах вони витратили всі свої здібності й демагогію, аби дискредитувати Диктатора. Слухати ці промови було прямо гидко. А Головний Отаман сидів і лише потирив руки від цього внутрішнього

роздору серед Галичан, котрі були ведені на його шани.

Трудова й радикальна галицькі партії стояли за те, аби все так і лишалося, як було при переході через Зоруч, вони стояли за територіальний уряд для Галичини. Решта ж партій стояла за глибоку реорганізацію галицького уряду.

Після переходу Диктатури на територію Великої України було утворено в уряді Наддніпрянщини спеціальне міністерство для галицьких справ, а Диктатора було запрошено в Директорію як п'ятого рівноправного члена. Але це, очевидно, Диктатуру не задовольняло.

Два основних питання порушувало єдиність: відношення до Польків і відношення до Денікіна. Тут погляди ділилися в той спосіб, що Диктатор стояв за порозуміння з Денікіним і війну з Польщею, а Директорія за війну з Денікіним і порозуміння з Польщею. На цьому ґрунті й виник та розвивався антагонізм. Диктатура перла на схід, Директорія на захід. В цьому й була вся трагедія!.....

Вітик прямо заявив, що "державна нарада мусить вирішити два основних питання в нашій державній життю: 1. забезпечення нашої армії всім необхідним постачанням і 2. в'яснення взаємовідносин двох українських урядів. В'яснення це полягає в створенні єдиної армії, об'єднаної одним командуванням і єдиним керуючим центром та в реорганізації обох урядів, спрямованій просто також до ідеї єдності верховної української влади і центрального правительства. Створення єдиної влади й армії скріпить наше внутрішнє і закордонне становище, полегодить міжпартійну атмосферу, охоронить наших найбільших діячів перед провокаційними сплетнями і дасть можливість встановити неперушні принципи оборони Республіки від усіх ворогів."

Тимощук іменем української галицької Трудової партії заявив, що його партія: 1. стоїть на ґрунті конституційних актів Національної Ради від 3. січня 1919. р. та акту Трудового Конґресу з 22. січня 1919. р. в справі злуки наддністрянської й наддніпрянської України

то значить, що ці акти мають бути підтверджені Установчими Зборами, а до того часу мусить остатися непорушним територіальний уряд Наддніпрянщини; 2. зміну територіальної влади Західньої Области У.Н.Р. вважає неможливою через те, що галицький народ не має в цей час змоги виявити свою волю в цій справі, а також закордонне становище і добро та цілість наддністрянської армії не оправдують непотрібних експериментів; 3. причини дрібних непорозумінь між наддніпрянським та наддністрянським урядом досі в різних світогляді і громадянського виховання тих частин українського народу, що сотні літ жили в двох відмінних від себе державах; 4. орієнтацію на схід, як що вона була в окремих одиниць, пояснює критичним становищем армії, котра заздалегідь повинна найти можливий вихід з неможливого положення. Про щось серйозніше їй мови не може бути." Це заявила в велику історичну хвилю та партія, що безпосередньо підтримала політику Диктатури, несла за цю політику відповідальність і тягла за собою Диктатора. Далі,

побачимо, що ця декларація була лише праваном невинности, яким хотіла ця партія укрити безстыдство поглядів і помыслів Диктатури, бо орієнтація не схід не тільки була, але й потягла за собою нядасть галицької армії й галицького громадянства та разом з ними і всієї соборної України.

За незмінність галицького теріто-ріяльного уряду висловився й представник радикальної галицької партії А. Крушельницький, котрий сказав: що: "непорозумінь між обома урядами в важних засадничих питаннях існування нашої держави ніколи не бувало. Всі ми однаково віримо в успіх боротьби, а коли й прогомонить випадково якийсь голос зневіря, так це, по словам Франка, з надмірної любови й віри в Україну".

Представник буковинської с. д. партії О. Безпалко говорив: "Нема чого дуже турбуватися за долю окупованих ворогами областей України, коли тільки серед нас панувати ме гармонія думок і діла. Галицьке громадянство й армія тільки тоді сповнять свою місію, коли

а не окремі її частини. Дорога до всіх областей України веде тільки через Київ, інакше ми самі себе можемо погубити." Ці слова були й справді пророчими. Промовець домагався реконструкції галицького уряду і закликав Галичан, аби зрозуміли психіку та соціальні ідеали тієї частини українського народу, серед котрого їм доводиться зараз проливати кров за спільні нам усім ідеали.

Після всіх промовців виступив голова державного секретаріату Др. Голубович: " У виступах і промовах різних партійних представників я побачую живий доказ нашої національної енергії та волі до творчості й направи того, що до тепер зявляється хронічним у нашій державній життю. Здорова критика окремих груп або поодиноких наших діячів очистить політичну атмосферу і дасть нам змогу сміло глянути на всі хвороби нашого державного й національного організму. Коли трапляються деякі промахи з боку адміністрації або військових органів, то їх треба, не похваляю-

чи, всеж таки виправдати в деяких випадках тими ненормальними обставинами нашого народного життя, які привела з собою війна і революція." Очевидно, Др. Голубович говорив це лише для того, аби не мовчати.

VI.

З перебігу дискусій на Державній нараді було ясно, що й серед самого галицького громадянства йде запекла боротьба за владу і що в цю боротьбу в провокаційний спосіб втягається й наддніпрянські круги. Для багатьох тоді ставало зрозумілим, що ця боротьба може негативно відбитися на загальних інтересах і час був занадто тяжкий, аби займатися безплідними конфліктами обох урядів, тим більше, що ество цих конфліктів випливало тільки з злої волі і обох урядів. Не було того, хто б умів ці противенства злагодити. Хоч як серед громадянства, так і серед членів уряду були чесні люде, які дивилися на ці внутрішні галицькі суперечки очима премієра І. Мазепи, котрий в своїй промові на ційже нараді заявив: "становище

нашого уряду в справах взаємовідносин з урядом Західньої Области У.Н.Р. ясне. Форма Кравого уряду Західньої Области У.Н.Р. залежить від компетенції збірної волі галицького громадянства і коли прийде пора на її вселюдний вияв, так воно зуміє це хатнє питання розв'язати звичайним парламентарним шляхом. Коли ж дивитися на Галичину зі становища закордонної політики, так уряд розглядає це питання тільки з пункту цілості й єдності етнографічних земель Соборної України.

Оце та історична промова голови кабінету міністрів, яка не полишає жадних сумнівів що до того, як більшість українського громадянства дивилися на справу відносин між Наддніпрянцями й Наддністрянцями. Мазепа не побоювся це заявити в хвилину, коли ще з Польщею відносини не були зовсім в'яснені. Як бачимо, тут становище ясне, тверде й правдиве. Більшість українського громадянства тільки так думала, а коли розуміла необхідність замирення з Польщею, то вважала цей мир річчю переходною, як засіб до направлення загального становища. І на цей мир з Польщею

дивилася тільки з точки погляду соборності українських земель.

Але не таким було становище Диктатури і деяких галицьких кругів. За два тижні перед цією парадом відбулося, хочби й з слів Дра Назарука,* засідання Прибічної Ради Диктатора Дра Петрушевича і ось що на цьому засіданні говорилося:

Вся подія рік!
- " Поляки й Денікін уже правдоподібно порозумілися. Поляки можуть 11. ц.м. (тоб-то 11 жовтня. Автор) розпочати наступ. Денікін вже наступає. Румунія замкнула нам границі. За одну годину можуть бути Поляки залізницею в Проскурові, де знаходиться 4000 ранених і хорих Галичан, та майно в магазинах. Галицька армія розкинена на великій просторі і навіть одної армії Денікіна здержати не в силі. В разі остаточного розвалу заявляється військо за переходом до Денікіна ", - промовив Диктатор-Др. Е. Петрушевич.

Після Диктатора говорив Др. Голубович: "... Очевидно народ на Великій Україні ще національно неосвідомлений. Во скрізь все є тільки українське військо

* Др. О. Назарук. Рік на Великій Україні.

не має нічого. Катастрофа певна. До порозуміння з наддніпрянським урядом не дійде; він вічно говорить про "стихію", і серіозно не дивиться на світ. Тутешні все впевняють нас, що скрізь можуть викликати повстання, але тут не можуть змобілізувати народу. "

- "... Петлюра, говорив мені Чеховський, - це потрібна Україні Жанна Д'Арк. Що до Диктатури, то поки столиця її буде у Львові, мусить вона з військом дійти до моря й посидіти може в Катеринодарі на Кубані. З Донцями можна прийти до порозуміння. Крим і Грузія те ж оулиб за нами, але за Денікіном. Як наступить удар, то й союзник знайдеться. Народня стихія повстань дійсно є... Денікін і Польща це одно... Він ставленик Англіїї, а що вліз у сферу, яку для своїх впливів хотілаб мати Франція, о тож Французи радіють його невдачами. Зараз треба вести переговори з большевиками і всі наші сили спрямувати на Кубань " - сказав Др. О. Назарук.

Пояснення до цього зайві. Само засідання можна назвати божевільним. Бо

Диктатор вірив Панейкові, що "Румунія замкнула нам границі", а через місяць утік зовсім своїйсько через Румунію за кордон, коли провалився союз з Денікіном. Так само Диктатор дуже добре знав, що Поляки через р. Зоруч не переступлять, бо так їм наказала та ж сама Антанта; далі Диктатор знав, що Польща Пілсудського ніколи з Денікіном в союз не вступить. Варто додати, що в цей час в Могиліві-подільському одержувалися від Румунії патрони і рушниці.

Словом, хоч з чортом, аби не з Наддніпрянцями. Так виглядала ця прибічна нарада. "Порозумітися з більшовиками і осісти коло моря" і ждати погоди! Комедія та й годі... А найголовніше: потайки робилося одно, а заявлялося на прилюдних зборах зовсім друге.

Після олискавки незабарився й грім.

VII.

Надійшли тривожні дні 3го листопаду наспіла до Камянця подільського депеша, що Начальна Команда галицької армії веде переговори з Денікіном та жадає перемиря з його армією. Тому-то на слідує -

чий день в ночі виїхали до Жмеринки, де стпав штаб дієвої армії, Головний Отаман, Диктатор Петрушевич, та премієр І. Мазепа, й полк. Долежалъ з штабу Головного Отамана.

Штаб дієвої армії під впливом цих вісток став розкладатися. Тут, як було видно, вже давно готувалися до капітуляції: полк. Капустянський, як н.н.оперативного відділу, мобілізував усіх своїх співробітників, малював схеми та складав доповідь про необхідність здатися на ласку царського генерала. А в цей же час на ст. Жмеринка творилися каригідні річі. Тут купами валялися тифозні, вимирали десятками денно, а санітарна управа під керуванням лікаря Чебататєва піячила, не турбуючись про допомогу армії. Дійшло до того, що розвідочна частина штабу купувала на румунському кордоні камфору. Сотні хорих лежали на пероні, але ніхто їх не прибирав. Ще менше думав про це штаб дієвої армії, де все вже готувалося капітулювати. Декотрі старшини генерального штабу до того обнаглили, що отверто

говорили: "у Денікіна хорошо: там платять жалованіє і погони не визивають недовіря со стороны солдат..."

Полк. Сельський, що командував тепер армією, цілковито підпав під вплив полк. Капустянського й окселентував цьому останньому у всіх його висновках про капітуляцію.

- "Я, знаєте, щірих не люблю ", - заявляв полк. Сельський. А коли тими днями був заарештований денікінський повстанчий штаб у Винниці в складі 22 чоловік і ці люде були привезені в штаб, то командари відмовилися судити їх, а послав до ряду, говорячи: "не наше діло їх судити, жай їх судить уряд."

Стали віздитися делегати з фронту на нараду 5. листопаду. Деякотрі були настроєні добре, інші безпощадно лаяли уряд, Головну Команду і т.д., нарікаючи, що цілий рік уже дурить їх і довела армію до страшного стану. Не було взуття, не було теплого одягу, а надходила зима. Не було медикаментів, не було набоїв.

- "Панове!...- кричав прем'єр І. Мазепа, це й справді страшні речі.. Я ні - коли не знав, що армія в такому стані.." І це була гірка правда. Як це не дивно, а в той момент, опісля виявилось, н.н. постачання полк. Вондарівський мав на ст. Проскурів 10.000 кожухів, 10.000 теплих шапок, коло 5.000 пар черевиків і силу иншого майна!!! Але все се в більшості дісталось опісля денкінцям.

Приїздили представники галицької Начальної Команди й держалися осторонь, наче заговорщики. Настрозні були дуже добре, в розмовах сильно почувалася сотка сарказму, невідомо тільки і відносно уряду, чи відносно нещасних жертв цього уряду. Навіть вечеряли окремо від Наддні - прянців, зоштою групою. Характерні це риси настроїв тоді!

Ген. Тарнавський на нараду не прибув, а прислав хлопят, якими вищеплене було всю ненависть до всього наддніпрянського.

Перша частина наради тяглася дуже довго, але до жадних результатів не прийшло.

Опісля відбулося засідання окремо наддні-
прянських командирів, а окремо наддні -
стрянських. Засідання наддніпрянських ко-
мандирів ухвалило продовжувати боротьбу
за всяку ціну нагубну лінію галицької на-
чальної Команди й вжити рішучих заходів
для полегшення дефектів постачання.

Лише полк. Капустянський промовляв
70 нм також зневіря та безнадійности. Він пред-
ставив становище армії цілком катастро-
фічним і таким, яким "воно ніколи ще не
було". Але це не була правда, бо в тако-
му становищі армія перебувала вже довгий
час, лише тоді не було Денікіна, що заку-
тив тепер голови Капустянським і вони за
всяку ціну вимагали "ліквідації." Бо инак-
ше не можна назвати капітуляцію перед Дені-
кіном. Більшість стояла за продовження вій-
ни, бо добровольці ішли швидкими кроками
до упорядку.

Головний Отаман трагічними фарбами
змалював становище, але закликав: "...це
не все загинуло; нас швидко визнають і я
даю слово чести Головного Отмана, що через
2 тижні взую й одягну всю армію". Це були

слова старі, слова банкротів, які лишалися й на цей раз порожнім згуком.

Петрушевич закликав битися до останньої можливості, тим більше, "що їде до нас місія Антанти, яка розбере наш спір з Денікіном." Була це провокація, чи щирість, не можна сказати. Йому але тепер захотіло ся Ходорова!

А тимчасом надходили такі вісти, що Галицька Начальна Команда вже навіть веде переговори з Денікіном. "Наївні ви люди, говорив пор. В. з політичного відділу галицької Начальної Команди, справа миру вже вирішена, це лише комедія, як додаток. Третього дня приїздив до Винниці чеський консул з Київа й наслідком цього була виїмка делегатів до Бредова ". І це справділося. Галицька Начальна Команда в той час, коли відбувалася нарада в Жмеринці, яка вирішувала, чи вести далі боротьбу, вже вела розмови про передачу галицької армії Денікінові.

"Прому лише вас, панове старшини,

говорив Головний Отаман, аби Ви не розили з мене й Диктатора Хмельницького. Маєте підлягати тільки наказам. "

На місце полк. Сельського було призначено командуючим наддніпрянської армією от. Тютюнника. Але вже було пізно.

VIII.

О 12. год. в ночі з 7. на 8. листопада потяг Головного Отмана поспішною ходом вийшов з Кам'янця Подільського в напрямі на Деражню, куди й прибув з світанцем.

На дворі було досить вохко. Падав мокрий сніг, а туман густого пеленого заволікав дерева й будинки. Маленька станція виглядала понуро, наче відбивала той настрій, що панував навкруги. Скрізь було порожньо.

На цій маленькій станції відбулося те історичне засідання, що так памяте для всіх учасників тодішній подій. Тут були і Головний Отаман, Диктатор, член Директорії А. Макаренко, прем'єр І. Мазепа, державний секретар Шрамченко й представник штабу Головного Отмана полк. Долежаль.

Справа була не буденною. І це кождий

відчував. На лицях помітно затурбовану зосередкованість думки й уваги; якесь глибоке внутрішнє напруження. Рухи здержливі, уривчасті, ніби людина готується підприйняти щось надзвичайно важливе й серйозне. Кождий рішає свою глибоку думу. А дума ця гнітить і домагається розрішення. Наче грім з ясно-го неба звалилася вістка про зряду галицької начальної команди, що вже припинила військові акції проти Денікіна з власної ініціятиви. Лише вчорай кождий був спокійний за будуче, кождий був певний в перемозі, а сьогодні ця перемога враз затемнилася: нависла примара повного розгрому, повної катастрофи.

Довго чекали, але полк. надіхав автодріжиною ген. Ціріц, новопризначений шеф штабу галицької Начальної Команди. Очікувалося цього чоловіка з великим напруженням, бо вістка про заключення перемиря ген. Тарнавським з Денікіном була для всіх грізною несподіванкою й тим тяжким ударом, від якого людина тратить на деякий час рівновагу

духа. Аджеж це перемир'я потягало за собою колосальної ваги наслідки, від нього залежала дальша боротьба українського народу й доля України на довгі часи.

Про можливість замирення з царським генералом ніхто навіть в голові не міг допустити, бо ж це означало зректися всіх здобутків національної революції й підписати собі акт політичної й державної згуби. Аджеж у кожного ще свіжими стояли в пам'яті картини знущань і розсою в Києві, де глушилися добровольці з української культури, нищили українські інституції та плювали в портрет Шевченка. З добровольцями вязала Українців низка самих огидних споминів. І кожному вважалося в перспективі, як цей звір нищить нашу націю: розстрілює, вішає, знущається й кричить: не сило, нєт і бить не можеть! Замиритися з Денікіном - це значило: одмовитися від власної честі й гідності, підписати приговор про банкрут, визнати рацію катові й відступити до старих позицій. Навіть умерти в судорожних

конаннях було легше, ніж піти на такий самовоїйчик крок. Денікін уже виїрав від власної деморалізації та селянських повстань; це всі бачили й знали. Знала це й Начальна Команда галицької армії, знав це й Диктатор.

Вже уплило чимало часу за полудень, коли розпочалося засідання. Джерелом найсвіжіших відомостей був, безумовно, ген. Ціріц, що в коротких словах намалював ту картину, в якій перебувала галицька армія. Говорив, як то належало, про "холод", "голод", "безпорадність" і т.д. Представивши хитросплетену ситуацію, ген. Ціріц про саме перемир'я говорив так, як про dokonану справу й на нараду задивлявся як на зайву балаканину, котра ні до чого не доведе й стану річей не змінить. Говорив по німецьки, через перекладчика. Тонм леденячим душу оповідав він про "страшні перспективи", які відкриваються перед нами, наколи з фактом перемир'я не погодитись. Словом, це був достойник заступник ген. Тарнавського.

Диктатор знесило повалився, падав на бік і попросив води. Може й справді й для нього це було несподіванкою". Диктатору подали води й нарада пішла далі. Але не довго вона тяглася. Та й не було це дивним: ситуація була така, що необхідні були негайні висновки й заходи; події ішли могутньою хвилею й жадна сила не могла їх затримати.

В якомусь чаду були учасники наради. Руки їм тряслись, а червоні обличчя були залиті потом. І А. Макаренко навіть губи дрижали. Пригноблення було велике. Рішення западали якось несистематично й розгубленість прикрашувала їх. Були ухвали досить рішучі: віддати під польовий суд ген. Тарнавського, розслідувати всю справу провокаційного перемиря й одволікати заключення миру, ведучи одночасно, переговори й від наддніпрянської армії. Диктатор на все згоджувався. Він почував себе в той час, як загнаний в суточки звір, котрий боїться смерті, але котрий також розуміє, що це є неминуча нагорода.

Для ведення переговорів від особної

армії було видано ген. Ціріцу відповідний наказ і уповноваження. До Винниці був командирований і я, аби представляти на переговорах Головну Команду армії. Я не жалкую, що пережив тяжкі хвилини підчас цих переговорів, бо перед моїми очима відкрилася справжня картина тієї гри, в яку було втягнуто галицьку армію й котра таким нещастям, може й неминучим в розвитку цілої боротьби для Директорії. "Їдьте й стасайте становище" - говорив, трясучись Головний Отаман. "Вся надія тепер покладається на Вас", розгулено лепетав А. Макаренко. І я виїхав з ген. Ціріцом до Винниці.

ІХ.

Становище наддніпрянської армії було воістину трагічне. Вона була перше одягнена як галицька, і в той час, як на її фронті завзята боротьба не переривалася, на фронті галицької армії, як вияснялося, вже від десятих днів перед цими подіями панувала повна тиша.

Вже 25. жовтня, якраз тоді, коли в Кам'янці подільському відбувалася Державна

Нарада, коли Диктатор запевняв про "Єдність думок і діла", виїхала делегація галицької Начальної Команди до добровольців у справі перемиря. Ця делегація предклала через ген. Сладова всю галицьку армію до розпорядимости Денікіна.

Підчас наради в Деражні, галицька армія вже приводилася до пасивного стану. Вона займала на фронті найважливіші пункти: Жмеринку й Винницю, ці уззяли й артерії, відки Денікінцям легко було передістатися на запілля наддніпрянської армії, що була зосередкована головним чином в районі Вапнярки, Проскурова й Могильова-Подільського. Кожної хвилі від тепер можна було сподіватися зайняття Жмеринки Денікінцями, відки могли вони легко посуватися в трьох головних напрямках, в тил наддніпрянській армії: на Вапнярку, на Могилів-Подільський та на Проскурів, причім могилівську групу легко можна було відрізати від проскурівської й вапнярської та нищити кожду з окрема. Відступ могилівської

групи вимагав тиждень часу, а вапнярської ще оільше. Отже, треба було великої витревалости, великих сил аби здержати Дені - кінців на Жмеринці. А цих сил було надзвичайно мало, коли галицька армія переставала бути активною. Крім того ж треба було негайно думати про такий пункт та таку ситуацію, де б можна було зіорати армію й розвинутися для контранаступу, инакше армії Директорії грозило бути припертою до Волочиська, де військо наше могло б потрапити в полон, переходячи Зоруч.

В той же день виїхали ген.Ціріц з своїм оточенням та я до Винниці. Над вечір узяв мороз і коли став сходити місяць, ми автодрізиною рушили з Дерезні. Дув сильний вітер, а рейки до того ослизли, що автодрізна ледве орала невеличне узгір'я під Жмеринкою. В Жмеринку прибули ми о півночі.

Тут панував мертвлячий спокій: все вказувало на те, що вичікується підсоложеного ворога. Скрізь було порожньо, жадної людини на цілому просторі станції, ніяких гуднів, свистнів, як ще це було недавно.

Але в середині вокзалу застав я зойтою в одній кімнатці уряду руху значну товпу галицьких старшин. Мене прийняли зимно, на мої "петлюрівські" (це було загальною хворобою так називати придніпрянське й тепер крізь "Петлюрівщину" дивляться декотрі Галичане на Надніпрянців) відзнаки дивилися з нескритою ненавистю й зневагою. Були це невинні люди, але отруєні роботою Начальної Галицької Команди на чолі з Тарнавським та Шаманекама.

З Наддніпрянців зустрів я тут лише сотн. Яворського, н.на комунікацій штабу наддніпрянської армії; він виглядав змученим і зденервованим. Лежав на голих дошках залізного ліжка в темній боковій кімнаті. "Все вже жде тут-Денікінців" - сказав розпучливо мені. "А Ви ж тут чому залишилися"? - спитав я... - "Мому спасати решту рухомого складу, аби не достався до рук Денікінців."... Аж мороз мені поза шкірою пішов. Не хотілося довго говорити, до того ж і слів не було: що можна почувати в такі хвилини?

Вже в Жмеринці почав я сумніватися, що до добрих наслідків своєї місії. Кругом бачив озлоблення й гнів - безпідставні й неоправдані, якесь вперте ігнорування цілого світу поза своєю локальною справою.. Це було характерне для ілюстрації того, якого духовою пищею годували галицьких старшин і козаків й як прищеплювалося їм поняття єдиности й соборности. Зотяжким почуттям їхав я до Винниці. По всьому я бачив, що повороту до того стану річей, який панував бодай перед тижнем нема. Все готове, аби прийняти нових "другів". На залізниці не було жадного руху, це перша ознака пасивности армії в нашу війну... Але ця пасивність як і була створена штучно, так штучно й піддержувалася. Залізниця ще працювала, составів можна було найти потрібну кількість, паровози теж були, аодних старшин на ст. Жмеринка застав я до півтораєта. Чомуж це все збилося в одну купу й тиснитися в маленькій кімнаті? Все це було

тайною Начальної Команди.

Кого 8. год. ранку 9. листопаду прибули ми до Винниці, а о 10. год. я був уже в штабі Начальної Команди. Тут застав я чимало галицьких старшин, моїх знайомих, що в розпучі запитували мене: "Що сталося?... Що чуто? Скажіть нам що небудь, бо ми нічого не розуміємо. Старшини бажать зібратися, але ген. Микитка (новопризначений командуючим галицькою армією) забороняє зібрання. Скажіть, чи й справді ми гинемо?... Такими словами засипано мене в самому штабі, то чогож можна було сподіватися від фронту, котрий мусів іти на осліп у виконанні наказів?...

Денікінська делегація під проводом полк. Самборського вже була в Винниці. За пів години й вона з'явилася в стінах Начальної Команди. Мені стало ніяково, коли я побачив цих реставраторів царського режиму, з золотими погонами на плечах, в повному блескові царських офіцерів. Як мали б себе почувати козаки на фронті, коли б зустрілися віч - на віч з пред -

ставниками тюрми народів?

Полк. Самборський з своїми колегами почували себе як дома. Рабили своїм виглядом вражіння, що справа перемиря по своєму зсвту вже переведена, лишалось це тільки перевести пару формальностей. І перед початком засідання сталося те, чого ні я, ні хто неоудь иньшій не міг сподіватися.

Коли прибула денікінська делегація, то її весело, з якоюсь запонадливістю зустріли ген. Микитка та ген. Ціріц і запросили до кабінету командуючого. В цей час я й сотн. Камінський, який представляв штаб наддніпрянської армії, бажали в свою чергу пройти до кабінету, але ген. Ціріц, заступаючи нам дорогу, сказав по німецьки: "почекайте, панове, зараз почнемо загальне засідання"... Я й сотн. Камінський, представники наддніпрянської армії, опинилися за дверми. Тазмича конференція тяглася 20 хвилин, після чого натякнув нам ген. Микитка, що денікінська делегація "наврод чи схоче переговорювати з представниками пет-

лурівської армії..." Це нас обдало холо - дом. Я не сподівався такого нахабства на - віть від гандлярів. Причём, видно було, що нас, ген. Микитка й Ціріц, не з великою приємністю бачили в стінах своєї лабора - рії. -

X.

Після такої скритої прилюдії розпочали ся оті ганебні переговори, яких не знає вій ськова історія. Відбувалися вони в невелич - кій кімнаті штабу за круглим столиком, за котрим сиділи: праворуч від ген. Микитки - ген. Ціріц, майор Цімерман, протоколянт, а й сотн. Камінський, а на ліво - полк. Сам - борський з двома своїми колегами. Після взаємних представлень приступлено до роботи. Слово взяв ген. Ціріц і без жадного вступу став диктувати протокол перемиря. Теж пере - кладалося на українську і московську мову. Складалося враміння, що ген. Ціріц знав цього протокола на память і диктував пункт за пунктом, навіть не зводячи очей на при - сутніх. Жадних поправок денікінська делега - ція не вставляла й жадного обговорення

певних місць протоколу не було. Але протокол вів ся по чудному. Фігурувало тільки дві сторони: галицька й денікінська, а наддніпрянської наче й не існувало.

Знаючи, що ген. Ціріцу і ген. Микитці наказано було ведення переговорів від соборної армії, ставало дивним, чому ж про це ні слова не промовлено спочатку, бодай про людське око й чому ввесь час фігурує лише два контрагенти: галицька армія і денікінська, про наддніпрянську армію і словом не згадувалося в протоколі. Невже для цього вистарчало лише інтимного порозуміння в тиші кабінету командуючого?

Тоді я попросив у ген. Микитки, що був безсловесним головою засідання, слово й звернув на це увагу присутніх. Та став вимагати відповідних поправок, запропонувавши в протоколі зміни, що вводили в переговорюючі сторони й наддніпрянську армію. Теж зробив й сотн. Камінський. Хоч знали ми, що вельно в цій справі щось зроєнти дискусіями, але покладали надію, що з цих людей ще знайдеться якась остання інстанція

чести й вони схаменуться та зрозуміються
зу безодню, в яку тягли галицьку а особливо
во наддніпрянську армію, котру тепер поли-
шали самітною в боротьбі з чорними й чер-
воними Москалями. При щирому бажанні такі
поправки були цілком можливими, бо дені-
кінська делегація дуже бажала миру з га-
лицькою армією.

Ген. Микитка слабеньким голосом, по-
глядаючи то на Ціріца, то на Денікінців,
став умовляти мене й сотн. Камінського,
аби ми "не приймали за зле того, що дені-
кінці не хотять з "петлюрівською армією
говорити", бо "не одержали на це відповід-
ного уповноваження від свого вищого на-
чальства. "

- "По перше, заявив тоді я, - штаб
Начальної команди має уповноваження й
наказ вести переговори не лише в імені од-
нієї галицької армії, а в імені армії Со-
борної України, отже на подібні як ведеть-
ся переговори штаб Начальної Команди не
має ні морального, ні юридичного права.

По друге, лише такі уповноваження є підписані вождями обох армій, Диктатором і Головним Отаманом; в цих переговорах ламається воля вищих начальників. По третє, є повна можливість для денікінської делегації звестися з своєю вищою командою, котра й може видати доповнюючі уповноваження. Подібні переговори не є ділом чесних патріотів, а нарешті, ми з сотн. Камінським не представляємо "петлюрівську", лише "українську армію", - закінчив я.

В ще більш гострій формі заперечував сотн. Камінський і став вимагати тих самих поправок.

Тоді ген. Микитка кинув: "коли погодиться на це делегація від денікінської армії, то я не можу перечити, а коли ні, то ми маємо уповноваження вести переговори лише в імені галицької армії ".... А полк. Самборський не посоромився те пер: прилюдно заявити: " С Петлюровской армією ми не можемо вести переговорів. Моє вище командованіє погляне на цю армію, як на банди, з котрими не ста-

нет входіть в пертрактації"... Запано-
вало якесь загальне пригноблення.

А в цей час ген. Ціріц уже продов-
жував диктувати протокол далі, ніби ро-
зумуючи наші дискусії. І знову потекла
різна "рубанина" німецького майора аж
до тієї знаменитої 11. точки в протоко-
лі, що звучала: "Заклучене перемир'я між
галицькою й денікінською арміями тяг-
неться з хвилі підписання протоколу 48
годин аж до того часу, покли не буде
заклучено миру спеціальними уповноваже-
ними від галицької і денікінської армій.
Наколиж на протязі зазначених 48 годин
миру заклучено не буде, то перемир'я між
обома згаданими арміями продовжується
механично далі, аж до хвилі ратифіка-
ції заклученого миру." Такий був прото-
кол перемир'я!

Точку над і поставлено. Далі вже
й сидіти й дискутувати було даремним.
Безсловесна галицька армія мусить вико-
нати наказ скласти зброю та чекати "ме-
хатичного" миру, а денікінці тимчасом
мають знищити наддніпрянську армію,

нет входіть в пертрактації"... Запано-
вало якесь загальне пригноблення.

А в цей час ген. Ціріц уже продов-
жував диктувати протокол далі, ніби ро-
зумуючи наші дискусії. І знову потекла
рівна "рубанина " німецького майора аж
до тієї знаменитої 11. точки в протоко-
лі, що звучала: "Заклучене перемиря між
галицькою й денікінською арміями тяг-
неться з хвилі підписання протоколу 48
годин аж до того часу, покли не буде
заклучено миру спеціяльними уповноваже-
ними від галицької і денікінської армій.
Наколиж на протязі зазначених 48 годин
миру заклучено не буде, то перемиря між
обома згаданими арміями продовжується
механично далі, аж до хвилі ратифіка-
ції заклученого миру." Такий був прото-
кол перемиря!

Точку над і поставлено. Далі вже
й сидіти й дискутувати було даремним.
Безсловесна галицька армія мусить вико-
нати наказ скласти зброю та чекати "ме-
хатичного"миру, а денікінці тимчасом
мають знищити наддніпрянську армію,

щоб опісля й Галичан міцніше до рук прибрати. Ось в чому був головний інтерес Денікіна!

А нищити українську армію перед - ставлялося тепер для Денікінців і зручним і вдячним ділом: вдарити одною ко - льоною на Вапнярку й зайти в тил запоріжській групі та За залізній дивізії; кинути другу кольону на Могилів- По - дільський, теж в тил, з ціллю знищення запоріжського корпусу Коновальця й пе - рерізати йому шлях до відступу; нареш - ті, третьою кольоною вдарити в лоб на Проскурів і посуваючись наперед, лови - ти в мішок головні наддніпрянські сили й уряд, не даючи їм зеднатися. Ці пля - ни булиб Денікінці з успіхом перевели, якби не інтензивність відступу Коно - вальця та не селянські пов тання коло Винниці й Жмеринки, котрі нищили Дені - кіна й допомагали спасінню Директорії.

В районі самого Проскурова було зосередковано надзвичайно малу кіль - кість сил; були тут лише тилові устано - ви й юнацька школа, бо ж цей найголов -

нійший напрям було довірено витревало-
му галицькому козакові. Становище бу-
ло тяжке.

А тимчасом надії на приведення
галицької армії до активності губили-
ся, бо вся вона всякими штучними засо-
бами вже задовго до перемиря стала
приводитися до пасивного стану. Примі-
ром, ціла бригада стояла в Літичеві,
полк кінноти в Літині, і т.д. Фронт
уже давно було зірвано, зтнайголовній-
ших позицій було її зведено. Старшини
І. корпусу кілька разів пробували скли-
кати зібрання, аби обговорити становище
й вияснити таємниці перемиря, але г'ен.
Микитка категорично забороняв. На
еронті настрій галицької армії підтри-
мувався надіями на швидкий поворот до
Галичини, але на сей раз уже під покро-
вом г'ен. Денікіна.

Галицька армія була армією в повно-
му розумінні цього слова: кохала над
усе Україну, була віддана своїм вожд-
дам, безсловесно підлягала наказам на-
чальства, несла всі жертви. Але не

такого командного складу й провідників потребувала вона, вона здавна була й справді творити чуда, колиб могла натхнення й віру побороти з свого вищого штабу. А в ньому на найвищих становищах сиділи чужі для неї й для ідеї української державности люде, що могли продати її сьогодні Денікінцям, завтра большевикам, позавтра ще комусь!... Аджеж усі тоді дивувалися, коли тільки й чули про Шаманенів, Вольфів, Кравзе, Ерле, Цімерманів і тд. без кінця, коли починалося розмову про штаб начальної команди.

Яка глибока драма: безмірно віддаватися людям, що вели армію до чужих для неї цілей! Виконувати накази цих Юд, вірити кожному їхньому слову й сподіватися, а ці люде вели славному галицьку армію в обійми клятого ворога України!

А в самій Винниці творилися речі, про котрі ще скаже своє останнє слово історія. Тюрми були заповнені Українцями. Тут проявляв себе тойже сотн. Ковальський, що найбільше пранював у

справі переходу галицької армії до Денікіна. Арештовував навіть членів наддніпрянської розвідки. Одного разу заарештував чотирьох панночок, що несли службу що до розвідки над денікінською конспірацією в Винниці. Ковальський їх заарештував лише тому, що мали при собі по 20 тисяч карбованців. Розвідочний відділ штабу наддніпрянської армії просив відпустити цих панночок, а коли просьби не помагали, тоді запитали: чи ж не силою примушує сотн. Ковальський їх увільнити ". На це останній відповів: "Я готовий бій прийняти". Інших непорозумінь траплялося дуже багато.

Денікінські організації вели в Винниці широку роботу: мали свою друкарню, видавали підпольну газету. Там же був заарештований і штаб денікінський в кількості 22 чоловік на чолі з рос. кап. Приніним. І все це робилося на очах штабу Начальної Команди.

А до наради в Жмеринці, ще 29. жовтня їздив від сотн. Ковальського

спеціальний агент до Бредова, відки приї див денікінський полк. Козловський і допомагав вести переговори з Денікіном. Штаб Головного Отамана не мав ~~тут~~ жадного авторитету. Отже, всі надії пропадали.

В Винниці пропонував мені ген. Микитка поїхати до Одесси й там "попросити миру" і Денікінців й пощади для наддніпрянської армії, але я поїхав до Кам'янця. В Одесу виїхав лише сотн. Камінський від наддніпрянської армії й то в цілях інформаційних.

Я пробував переконати Головну Команду - прислати до Винниці полк. Мельника чи Коновальця, котрі ~~бу~~ могли б ще дещо зробити, але на такий "революційний крок Головна Команда вже не мала розсудку й рівноваги. Хоч була надія, що Мельник або Коновалець могли б потягти за собою коли не всю, то добру частину галицької армії й тим розтяти обійми Тарнавського з Денікіном.

На дворі вже стемніло, коли я в товаристві поручн. Г. покинув штаб начальної Команди. Місто обняла темрява а зверху мрячіло. На душі було невимовно тяжко. В місті панував досить оживлений рух; скрізь було помітно чимало "нових людей", що зявилися на улицах підбадьорені приїздом денікінської делегації. В ресторанах розлягався регіт, московська мова завойовувала собі державні права, а в українському серці відбувалася глибока трагедія. Треба було тікати від брата, наче від найлютішого ворога, бо от-от могли наскочити Денікінці й пощади для "Петлюрівців" не буде. Цивільна наддніпрянська адміністрація вже зривалася з своїх місць, пакувала документи й річі та тікала в напрямі на Проскурів. Ніхто не вірив, щоб ще можна було бодай два дні спокійно посидіти, бо "механичний" мир у всяку годину міг принести несподівані

CD. na zwoju nr 2